

El Renaixement i l'humanisme (segles XIV-XVI)

Mariàngela Vilallonga Vives

PID_00190579

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. L'humanisme	9
1.1. Els orígens de l'humanisme	10
1.2. La consciència d'una nova edat	11
1.3. El descobriment dels clàssics	12
1.4. La nova educació	14
1.5. L'estudi del llatí: <i>studia humanitatis</i>	15
1.6. La imitació dels clàssics	17
1.7. Les biblioteques. La invenció de la impremta	18
1.8. El llatí dels humanistes i les llengües nacionals	21
1.9. El llatí, llengua de cultura	22
1.10. Centres de cultura humanística	23
2. Els gèneres literaris del llatí humanístic	26
2.1. La poesia	27
2.1.1. Característiques generals	27
2.1.2. Els recursos de la <i>imitatio</i> i la <i>contaminatio</i>	29
2.1.3. L'estudi de fonts	30
2.1.4. La forma poètica: elegia, ègloga, epigrama, oda, silva, èpica	32
2.1.5. Poesia de circumstàncies	33
2.1.6. Poesia amorosa	34
2.1.7. Poesia religiosa	34
2.1.8. Poesia didàctica	35
2.2. La prosa	35
2.2.1. Característiques generals	35
2.2.2. La forma de la prosa: epístola, diàleg, notes, discurs, tractat	36
2.2.3. Historiografia i geografia	37
2.2.4. Gènere epistolar	38
2.2.5. Gramàtica i retòrica	38
2.2.6. Diàlegs	39
2.2.7. Prosa científica i erudita	39
2.2.8. Jurisprudència	40
2.2.9. Filosofia i lul·lisme	41
2.2.10. Teologia. Sermonaris	42
3. La literatura humanística catalana	45

3.1.	El segle xv	45
3.1.1.	Jeroni Pau i la poesia	47
3.1.2.	Joan Margarit i la historiografia	50
3.1.3.	La biografia: Pere Miquel Carbonell	54
3.1.4.	Els autors d'epistolaris: Arnau Descós	57
3.1.5.	La gramàtica: Joan Ramon Ferrer i Joan Esteve	59
3.1.6.	Joan Serra i la retòrica	63
3.1.7.	Secretaris reials. Els preàmbuls	65
3.1.8.	Metges i astròlegs valencians	66
3.2.	El segle XVI.....	66
3.2.1.	La poesia: Martí Ivarra i Joan Àngel González	67
3.2.2.	La historiografia: Francesc Tarafa i Francesc Calça	70
3.2.3.	Antoni Agustín, antiquari	75
3.2.4.	Frederic Furió Ceriol i la retòrica	76
3.2.5.	La universalitat de Joan Lluís Vives	79
	Resum	83
	Bibliografia	85

Introducció

En aquest mòdul s'estudia la llengua i la cultura llatines de l'època del Renaixement, és a dir, el **llatí humanístic** i la literatura que va produir des del segle XIV fins al segle XVI.

En el segle XIV la cultura literària es renova completament a Itàlia. Sorgeixen nous homes que subverteixen el món de les idees, de manera que allò que havia començat essent un canvi només literari esdevé el motor que ha de dirigir els camins cap a la modernitat també en el camp social i polític. Boccaccio i Petrarca en són els promotors. i l'alè que els inspira es troba contradictòriament en l'antiguitat grecolatina. Així, és de la mà del món antic que hom fa el pas de l'edat mitjana a l'edat moderna. Aquesta originalitat, més que novetat, que promouen els humanistes rau precisament en el sentit més etimològic del mot, és a dir, de retorn als orígens. El llatí humanístic és el vehicle d'expressió d'aquest moviment que abasta tots els àmbits del saber. En la primera part del mòdul s'estudien els factors que desencadenen l'humanisme, el desenvolupament de la cultura d'aquest moment històric, especialment a Itàlia, i el caràcter del llatí humanístic.

A continuació es descriu la **producció llatina dels humanistes**, en una distribució per gèneres, per tal d'adquirir un coneixement profund de l'humanisme a través dels continguts que ocupen i preocupen el pensament dels humanistes, i a partir de les formes que prefereixen a l'hora de fer la composició escrita.

Es fa un repàs als **centres de cultura** de l'humanisme a Itàlia i un llarg recorregut a través dels autors i dels textos més representatius de l'humanisme europeu, amb una atenció especial a la literatura humanística catalana.

Cal tenir present, però, que en aquest mòdul conflueixen dues circumstàncies: l'àmbit d'estudi és molt extens i la literatura humanística catalana ha estat molt poc estudiada. Així, hem de ser conscients que no podem abraçar tots els autors ni totes les obres i que cal fer-ne una tria. Tota selecció sempre és difícil, implica una renúncia i, a més, provoca una certa insatisfacció. En aquest cas, la dificultat de decidir quins autors i quins textos mereixien un tractament més aprofundit ha estat marcada, d'una banda, pel gran nombre d'autors (com és el cas d'Itàlia), d'altra banda, per un espai geogràfic excessivament ampli (Europa) i, finalment, per una de les circumstàncies que hem subratllat abans: la manca d'estudis sobre molts dels humanistes (com és el cas de l'àmbit català).

La renúncia i la insatisfacció són donades pel fet que inevitablement en aquest mòdul hi ha llacunes, omissions i aspectes que encara estan poc estudiats. Però la mateixa naturalesa del manual que confegim impedeix el treball de recerca que requereixen molts dels autors que aquí han estat només esmentats o injustament poc tractats, a vegades mal tractats, però de cap manera maltractats.

Web complementària

A la web de l'assignatura trobareu els apartats d'activitats, exercicis d'autoavaluació, solucionari, glossari i bibliografia complementària corresponents a aquest mòdul.

Objectius

En aquest mòdul s'analitza un període de la història de la cultura europea, el Renaixement, a través de l'humanisme, el moviment intel·lectual que el va propiciar i que té com a vehicle d'expressió el llatí. Amb l'estudi d'aquest mòdul els estudiants podran assolir els objectius següents:

1. Delimitar el significat dels termes *humanisme* i *Renaixement* dins de la història de la cultura.
2. Veure les diferències i les similituds que acosten l'humanisme a l'edat antiga.
3. Descriure el llatí humanístic i el seu ús social i cultural.
4. Fer un recorregut a través dels gèneres literaris del llatí humanístic.
5. Repassar la literatura humanística d'Itàlia en particular i de la resta d'Europa d'una manera més general.
6. Estudiar els autors més importants de la literatura humanística catalana, i valorar la seva aportació dins la història de la literatura i el que representen per a la cultura literària dels segles posteriors.

1. L'humanisme

L'humanisme és el moviment intel·lectual que alena el Renaixement. Partirem d'aquesta premissa per situar en el seu lloc precís els termes que utilitzarem en aquest mòdul. Per a arribar a la formulació inicial hem d'explicar les causes que ens hi han portat i matisar els aspectes que en deriven. Així, tractarem d'una qüestió prèvia: la mateixa definició del terme *humanisme* i el punt de vista des del qual el definim.

Podem definir el terme *humanisme* des del punt de vista de la història, de la filosofia, de l'art, de la filologia, i potser cada vegada n'aconsegurem una accepció diferent. Podem també buscar-ne el significat en diversos moments de la història i segons diversos corrents historiogràfics. Podem, finalment, definir l'humanisme tenint present un d'aquests tres condicionants:

- 1) L'ofici dels humanistes del segle XV italià.
- 2) El significat del mot atenent a una determinada teoria ètica o filosòfica.
- 3) Considerant que és un període de la història de la cultura.

En el món universal de les idees el mot *humanisme* serveix per a expressar sovint una determinada postura ètica i filosòfica davant la vida, una determinada concepció del món que mira cap a l'home com el bé més preuat de l'univers i el més digne de ser respectat. No és aquest el sentit que donarem al mot en aquest mòdul, tot i que aquesta accepció deriva de la importància que en l'època del Renaixement es concedeix a l'home, enfront de l'edat mitjana, que la concedeix a Déu.

Si considerem el punt de vista de la història, l'humanisme pot ser entès com un període que s'estén entre l'edat mitjana i el barroc i que, en conseqüència, per alguns autors precedeix l'anomenat *Renaixement* i/o hi coincideix, depèn de la laxitud que donem al terme. Tant si el precedeix com si hi coincideix, el fet que en deriva és que l'humanisme alena el Renaixement.

I arribem a la premissa inicial, en la qual afegíem el mot *intel·lectual*. Ho fèiem perquè l'humanisme és també l'ofici dels humanistes, és a dir, dels professionals de les lletres, dels especialistes en els *studia humanitatis*, dels filòlegs, d'aquells que tenen un tracte directe amb els textos. Els **filòlegs** no han estat mai tan decisius en la història de la humanitat com en l'època del Renaixement. La relació directa amb els textos dels orígens, els textos dels autors llatins, grecs i bíblics, pressuposa un coneixement de les llengües en què foren escrits i la consecució de les versions més precises i correctes d'aquests textos, com a base de qualsevol activitat posterior, sigui de caire polític, científic, fi-

losòfic o qualsevol altra. Així, s'entén la vida a partir del coneixement profund dels textos antics, es concep el món d'una manera diferent, i es produeix una renovació en tots els camps de la vida de l'home.

Considerem, doncs, l'humanisme com a primera accepció, una activitat literària estretament vinculada a l'estudi i a la imitació dels clàssics. A partir d'aquí, l'humanisme va actuar sobre tots els terrenys de la vida intel·lectual, artística, política i social.

1.1. Els orígens de l'humanisme

Fixat el concepte d'humanisme tal com l'utilitzarem aquí, ara intentarem donar resposta a l'on, el quan i el com sorgeixen el moviment i el terme *humanisme*.

El terme *humanisme* fou creat al segle XIX i deriva del mot *umanista*, nascut en el llenguatge estudiantil de les universitats italianes de la fi del segle XV, per analogia amb les denominacions del tipus *legista* o *iurista*, i per tal de designar els professionals de l'ensenyament de les humanitats o dels *studia humanitatis*, que llavors ja havien cristal·litzat com a estudi de la gramàtica, la retòrica, la història, la poesia i la filosofia moral. El matís filosòfic que va desenvolupar més tard és només en part el resultat de la seva primera dèria per tot el món clàssic: l'ensenyament, l'estudi i la difusió de la cultura clàssica.

El **moviment** neix entorn del 1300 en les ciutats italianes. L'activa vida urbana a la Itàlia del *trecento* no en tenia prou amb la manera de fer i d'entendre el món que propugnava l'escolàstica i necessitava un saber obert a noves perspectives, i a experiències personals i col·lectives de més gran volada. Els *studia humanitatis* i la restauració dels ideals educatius de l'antiguitat havien de proporcionar a l'home dels segles XIV, XV i XVI una determinada cultura general sobretot basada en el coneixement exhaustiu, la lectura i la imitació dels textos dels autors antics.

Els humanistes del *trecento* es rebel·len contra la manera de fer de l'escolàstica medieval que era vigent a les escoles. Els humanistes propugnen la universalitat de la llengua i la literatura clàssiques enfront de les *quaestiones* minúscules, excessivament tècniques i especialitzades, que es plantejaven en les escoles medievals i que es pretenien resoldre amb un llenguatge quasi intel·ligible i només per a iniciats. Els humanistes aposten per la claredat, la correcció i l'elegància de l'estil enfront dels raonaments enrevessats de l'escolàstica, per molt que estiguessin revestits de pretensions lògiques i metafísiques.

L'ensenyament

Els humanistes són els professionals dels *studia humanitatis*, és a dir, de la gramàtica, la retòrica, la història, la poesia i la filosofia moral. A la imatge, una escola del segle XIV.

Els humanistes erigeixen la **filologia**, *honestia disciplina*, com a màxim instrument d'anàlisi de la realitat, com el més sòlid vincle entre els homes i com a màxim exponent del saber, el qual s'adquireix gràcies als coneixements lingüístics i a l'obstinació per a concedir als mots el seu valor més exacte i precís.

1.2. La consciència d'una nova edat

Tot plegat propicia un marc nou per a una nova societat que prendrà consciència d'una nova edat, de tal manera que es crea un nou centre de poder, el de la cultura, que caldrà afegir als dos poders dominants en l'edat mitjana, el de l'Església i el de l'Estat.

La **cultura** deixa d'estar soterrada i relegada als monestirs per a estendre's per tota la societat. Perquè és a través de la cultura que l'home adquireix la vertadera *humanitas*, la seva autèntica dignitat. El nou enfocament lingüístic i literari de l'educació proporcionava a l'home del Renaixement no només un gran bagatge cultural en el camp de les lletres, sinó, i aquesta és la novetat, una nova forma de civilització, un nou model de conducta, pública i privada, que va dirigida sobretot al benestar individual i col·lectiu, una *renouatio* de l'antiga civilització i, al mateix temps, l'aparició d'un nou món capaç de competir amb el món antic i fins i tot de millorar-lo, sempre emmirallant-s'hi.

La innovació que representava la recreació de l'antiguitat havia d'arribar a tots els àmbits de creació i de comportament humans, sempre partint del món de les lletres i estenent la seva àrea d'influència a tots els sectors. Així, l'ideal dels humanistes era el d'una societat que reproduís punt per punt els ideals educatius dels *studia humanitatis*.

Es fa molt difícil avaluar amb precisió i exactitud la interrelació que es crea entre els ideals nous que predicava l'humanisme i aquest període de la història europea que anomenem *Renaixement*. Tot i així, es pot constatar la simultaneïtat en el temps de l'aparició d'aquest fenomen educatiu, literari i cultural que anomenem *humanisme* amb els canvis profunds que experimenta Europa, per exemple:

- El pas del feudalisme al capitalisme incipient.
- El pas de la cristiandat medieval a la Reforma i a la Contrareforma.
- El pas de la disgregació del poder polític a la seva concentració en l'estat modern.

- El pas de la vida rural a la vida urbana.
- Les múltiples transformacions experimentades en les arts plàstiques, en la ciència, en la tècnica o en la filosofia.

Al mateix temps, el bon desenvolupament de l'humanisme passa també per les principals novetats d'aquest moment històric i la seva difusió té un deute amb algunes d'aquestes novetats:

1) Podem adonar-nos que la **creació de l'estat modern** està estretament vinculada a la proliferació de funcionaris o buròcrates, precisament un dels estaments més marcats per l'humanisme, ja que molts humanistes són funcionaris.

2) D'altra banda, la **invenció i la difusió de la impremta** proporcionen l'instrument necessari i més adequat per a la fixació dels textos clàssics, l'origen de tot plegat. i a més, esdevé una font d'ingressos extraordinària per a consolidar els *studia humanitatis*. El descobriment d'Amèrica i el mateix art de navegar, que van revolucionar l'economia i la política, no s'entenen sense els textos publicats, comentats, traduïts i donats a conèixer pels humanistes.

I així podríem afegir més exemples de dependència mútua, extrets d'altres camps.

En definitiva, l'humanisme representa el triomf de les lletres i d'un nou estil d'educació inspirat en els clàssics, que modifica el gust, la cultura i el pensament de tot Europa.

1.3. El descobriment dels clàssics

Davant de tot el que hem dit fins ara, hi ha un aspecte que esdevé fonamental, que es troba en la base mateixa de la renovació: el descobriment dels autors clàssics. Com es produeix aquest descobriment? Els antics **monestirs medievals**, recintes reclosos, havien representat la salvaguarda de **manuscrits antics**, que en moltes ocasions havien estat copiats per a conservar-los. Els humanistes, els professionals dels *studia humanitatis*, aconsegueixen obrir de bat a bat les portes dels monestirs i pretenen recuperar per a la memòria col·lectiva les obres dels autors antics. La seva gran inquietud és redescobrir tots aquells manuscrits que havien romàs tant de temps quietos i empolsats en prestatgeries de biblioteques monàstiques o catedralícies, per a ser degustats amb plaer per molt pocs homes escollits.

Els humanistes es proposen trobar els textos, llegir-los i donar-los a conèixer al màxim nombre de gent possible, per tal que serveixin de norma de conducta als nous homes de la nova època.

Petrarca i Boccaccio, al segle XIV, són els precursors d'aquesta activitat fonamentalment humanística. Però va ser sobretot durant la primera meitat del segle XV que es van descobrir la majoria dels textos oblidats.

Coluccio Salutati, Nicolao Cusano, Gherardo Landriani, Giovanni Aurispa o Giorgio Merula són alguns dels noms que s'han d'escriure amb lletres d'or en aquesta història del descobriment dels clàssics. Sense ells les comèdies de Plautus o les cartes de Ciceró potser encara restarien en l'oblit.

Però hi ha un personatge singular en aquest escenari, l'humanista florentí **Poggio Bracciolini** (1380-1459). Com a secretari de la cort pontifícia va assistir al Concili de Constança i en els mesos d'estiu de 1416 va tenir l'oportunitat de visitar l'abadia de Cluny i el monestir de Saint-Gallen. Hi va descobrir preciosos còdexs amb les obres d'autors tan importants com Lucreci, Sili Itàlic, Valeri Flac, Estaci, Frontí i sobretot Quintilià.

Poggio va fer saber la seva troballa als seus amics florentins en una de les cartes més belles del seu epistolari, en la qual els explica amb vehemència l'estat en què va trobar un autor com Quintilià:

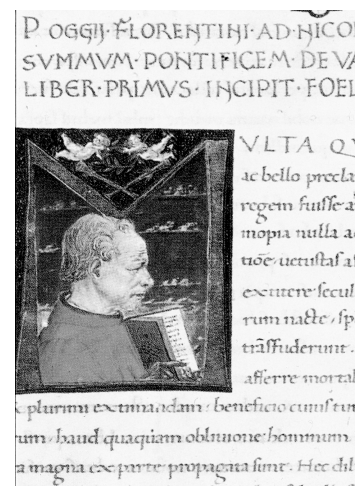
"Allà, enmig d'una gran muntanya de llibres que seria massa llarg d'enumerar he trobat Quintilià, encara sa i estalvi, tot i que ple de verdet i de pols. Aquells llibres, efectivament, no eren a la biblioteca, com ho exigia la seva dignitat, sinó en una espècie de presó tristíssima i fosca, en el fons d'una torre en la qual ni tan sols s'hi hauria empresonat els condemnats a mort."

Aquests descobriments de manuscrits provocaven immediatament una mateixa reacció entre els humanistes: el desig de tenir còpies correctes de tots els nous textos. Per aquest motiu de mica en mica es posa de manifest la importància dels copistes i dels filòlegs. Se succeeixen les còpies amb correccions, que en molts casos són corrupcions del text. I es fan conjectures que responen més a intuïcions dels descobridors i dels copistes que no pas a processos científics.

L'excés i l'entusiasme van arribar fins al punt que es van completar obres inacabades d'autors clàssics amb textos dels humanistes que imitaven l'estil dels antics.

Petrarca en un retrat d'Andrea del Castagno.

Miniatura d'un manuscrit de 1455 amb el retrat de l'humanista Poggio Bracciolini.

Tot i que amb molts errors i problemes, podem dir que al segle XV va néixer la **filologia moderna**. Els humanistes pretenen tornar als textos el significat precís que l'autor antic els va voler donar. S'oposen a les interpretacions doctrinals que caracteritzen els mètodes medievals i, alhora, inicien el comentari dels textos, que vol ser històric i filològic.

Pels humanistes descobrir els clàssics significava adquirir consciència històrica i consciència crítica. L'aparició de la impremta més endavant va afavorir enormement la còpia i la difusió dels autors clàssics.

1.4. La nova educació

Enmig de la cultura, tal com l'entenien els humanistes, i la nova escola es troben els clàssics. És el descobriment dels clàssics, en el sentit que apuntàvem en l'apartat anterior, el que obre les portes d'un nou concepte d'educació.

Aquesta nova educació creu que la cultura, com a finalitat en ella mateixa, és el millor que es pot donar a l'home, que és el màxim exponent per a arribar a assolir els ideals de la nova edat. I aquesta cultura cal que sigui universal, que no es quedi reclosa en els monestirs o en les escoles catedralícies, sinó que ha d'arribar a tothom, ha de ser pública, perquè es pugui produir un canvi en tots els àmbits de la societat.

Així, a banda de la universitat, ancorada en mètodes escolàstics, es creen escoles paral·leles en les quals els humanistes ensenyaven els *studia humanitatis*, una preparació completa de l'home que, a la manera de les escoles de l'antiguitat grecollatina, es basava en els textos dels autors clàssics llatins i grecs. Aquests nous estudis es contraposaven a la preparació tècnica específica, pròpia de l'escolàstica de l'edat mitjana. És erroni pensar que en aquestes escoles només s'ensenyava retòrica i es llegien els poetes, els oradors i els historiadors de l'antiguitat. En realitat s'hi ensenyaven totes les branques del saber, però a partir dels textos i sobre els textos. El cert és que eren una mimesi de l'escola que descrivia Quintilià. S'hi ensenya llatí, grec i les llengües bíbliques per tal de poder accedir als textos de primera mà.

Els professors dels *studia humanitatis* envaeixen tots els camps del saber, de mica en mica i sense proposar-s'ho, i entren en polèmica amb especialistes en camps com la medicina o la jurisprudència, que segueixen amb els mètodes medievals.

En realitat són les **ciències de l'esperit** les que intenten definir la seva posició, no tant per a afermar els ensenyaments literaris, sinó per a donar una nova orientació a la cultura i una nova concepció de la vida i del saber, a través de la renovació dels mètodes. És a dir, es parteix de la filologia, de l'acostament crític

als textos, per a incidir en la societat amb l'aplicació dels seus mètodes. Així, tot allò que escriuen els humanistes té una forta incidència en molts camps: dret, filosofia, política, moral, teologia, ciència, arquitectura, art.

Cada vegada més els *studia humanitatis* fan sentir el seu pes en les velles universitats, i també en les acadèmies que sorgeixen en les ciutats i que representen les escoles dels nous homes, dels nous governants, en les quals es discuteix amb tota llibertat i amb un nivell de qualitat molt elevat. Són freqüentades per adolescents, però també per homes adults. Aquestes noves escoles entren en competència amb les universitats i les obliguen a introduir, almenys en part, les noves exigències metodològiques.

El primer gran renovador i gran teòric de la nova educació és **Pier Paolo Vergerio** (1370-1444), que va escriure el primer tractat sistemàtic sobre els estudis liberals, *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis*, de 1400. Vergerio intenta demostrar que sobre la base de la història, la filosofia moral i l'eloqüència els estudis de les lletres disposen l'esperit envers una cultura més llarga i més rica.

Un altre dels grans mestres de la nova educació va ser **Guarino da Verona** (1374-1460). A la seva escola comunal de Ferrara convivia i compartia classes i oci amb els alumnes. La seva innovació més important va ser la convicció que el grec havia de tenir la mateixa importància que el llatí en l'educació de l'home. Basava els seus ensenyaments primer en un profund coneixement gramatical, en l'exercici continuat de la composició poètica i del discurs ciceronià, i en l'aprenentatge de la història i la mitologia clàssiques. L'escola de Guarino volia transmetre el coneixement de l'home i de tot el que l'envolta a través dels textos dels autors clàssics, que per als humanistes representaven la més gran enciclopèdia que existia en aquells moments. Així, haver après a la perfecció les llengües clàssiques, conèixer íntegrament els autors antics i entendre bé el contingut de les seves obres oferien el nivell màxim de cultura al qual un home podia aspirar.

Vittorino da Feltre (1378-1446) és un altre dels noms cabdals de la nova educació. A les seves qualitats com a ensenyant a la manera de Guarino afegeix la seva vida ascètica i rigorosament religiosa. Però no entrà a cap convent, perquè la seva màxima vocació era la docència. A la seva escola de Màntua intentava integrar la instrucció en els *studia humanitatis* amb l'educació física i una formació moral i religiosa, tot de manera que resultés plaent a l'alumne; no en va la seva escola portava el nom de La Giocosa.

1.5. L'estudi del llatí: *studia humanitatis*

Tant l'estudi del llatí com la lectura dels grans autors clàssics responen a les mateixes exigències i als mateixos principis. És en llatí que foren escrites les grans obres dels autors clàssics que anaven descobrint els humanistes. I és, doncs, el llatí la llengua que es vol revitalitzar per a poder llegir de primera

Ianus Pannonius

L'humanista hongarès Ianus Pannonius (1434-1472) va ser un dels alumnes de Guarino.

Federico da Montefeltro (1422-1482)

Va ser un dels alumnes de La Giocosa, el qual posà en pràctica els ensenyaments rebuts de Vittorino da Feltre en la seva brillant cort d'Urbino.

A la imatge, Federico da Montefeltro, duc d'Urbino, amb el seu fill Guidobaldo en una pintura de Berruguete.

mà totes aquestes obres. L'estudi del llatí a través de la lectura comentada dels clàssics, i precisament per tal de poder fer aquest tipus de lectura, serà al mateix temps el fonament, el mitjà i la finalitat de la nova educació. El llatí esdevé l'única via d'accés al coneixement autèntic del propi món i l'origen comú de la cultura europea.

De la mateixa manera que l'antiga *paideia*, ideal de l'educació de l'antiguitat, pretenia donar a l'home un determinat tipus de cultura general, ara, a través dels *studia humanitatis* es pretén el mateix. És a dir, es pretén aconseguir un grau de cultura elevat per mitjà de les arts del llenguatge, que s'adquireixen a través de la lectura, el comentari exhaustiu i la imitació dels grans autors de l'antiguitat.

És per aquest motiu que l'estudi del llatí, sobretot, i en menor grau l'estudi del grec i de l'hebreu, adquireixen un enorme pes en la nova educació. Cal llegir, comentar i imitar poetes, historiadors i moralistes, d'acord amb el contingut de les cinc matèries que formen els *studia humanitatis*: gramàtica, retòrica, poètica, història i filosofia moral. Molt més completa serà la cultura d'un home si pot fer una lectura directa no solament dels autors llatins, sinó a més dels grecs i de la Bíblia, en aquest intent d'unir paganisme i cristianisme, permanent en l'humanisme.

Tot això confereix una dimensió especial a la filologia, que s'erigeix com a instrument d'anàlisi de la veritat. Enfront del que anomenen *obscurantisme escolàstic de l'edat mitjana*, els humanistes prediquen que la llengua i la literatura clàssiques són un exemple de claredat i bellesa, i que han de ser la porta d'entrada per a qualsevol coneixement, perquè s'hi pot trobar referència de tot el que és veritablement important. El seu camp d'acció abraça des de l'especialista (professor, erudit, escriptor) fins a tots els que es mouen amb comoditat en l'univers intel·lectual que ofereix aquest tipus de formació.

Aquest **enfocament lingüístic i literari de l'educació**, filològic en definitiva, és acceptat en general com el que proporciona a l'home la vertadera *humanitas*, una autèntica forma de civilització més que una cultura.

Lorenzo Valla i **Angelo Ambrogini, il Poliziano**, són els teòrics d'aquesta nova manera d'entendre el món. Per ells la base de l'educació de l'home integral és la filologia, el camí per a entendre el pensament; la vida espiritual dels homes té la seva arrel i el seu fonament en els *studia humanitatis*. I per a accedir a aquesta dignitat de l'home a través de la filologia cal conèixer el llatí, perquè en els textos llatins és on cal anar a buscar l'autoritat, en llatí són escrites totes les disciplines dignes de l'home lliure; quan l'un floreix, floreixen les altres, i cauen quan l'home s'enfonsa.

1.6. La imitació dels clàssics

Hem vist com l'educació humanística es caracteritzava per l'estudi del llatí (i també del grec i de l'hebreu, però no tant) i per una lectura profunda dels textos antics com a base per a l'adquisició del saber en qualsevol de les seves branques. L'estudi i l'admiració pels clàssics, i de les llengües que van utilitzar, només podien portar a la imitació dels clàssics i a l'ús generalitzat del llatí a l'hora de la creació literària.

Per a arribar a ser un bon humanista cal llegir dia i nit els bons autors, aprendre'n les expressions i tenir-les sempre presents. De la mateixa manera que els autors llatins de l'època romana van crear les seves obres a imatge i semblança de la literatura grega, els humanistes prenen com a model la literatura llatina de l'època clàssica, la imiten i la recreen.

Precisament la imitació dels antics va aixecar una de les polèmiques més grans de l'humanisme. El retorn als clàssics, deixant de banda l'edat mitjana, representava una novetat enfront del que havia estat la cultura escolàstica, era entès com una originalitat en el sentit etimològic del mot, és a dir, de retorn als orígens, saltar per sobre dels temps immediatament anteriors. S'imitava els antics per a crear una literatura nova i original. La nova edat que naixia amb l'humanisme s'emmirallava en el model de perfecció que constituïa el món antic.

Petrarca va trobar una bona imatge per a definir la imitació, és a dir, la relació estreta entre la literatura humanística i la literatura clàssica, quan a les seves epístoles *Familiars* va dir que el nexa entre l'una i l'altra era com la semblança entre un pare i un fill, en què tot és diferent però al mateix temps tot és comú i un és com l'ombra de l'altre. Així, podem dir que el model que es vol imitar té èxit no pel fet de produir una simple còpia, sinó perquè suscita una obra nova, una acció, i no una recepció passiva.

Nota

Tant Valla com Poliziano consideren que durant els segles que els han precedit ningú no ha parlat ni ha entès el llatí, i per aquesta raó s'ha anat degradant tot allò que van il·lustrar els clàssics. Però amb ells ha arribat el moment de despertar el llatí, de restituir la llengua de Roma i amb ella totes les disciplines, i fer de l'*eloquentia* el nucli de tota la cultura.

A la imatge, d'esquerra a dreta, els humanistes florentins Pico della Mirandola, Marsilio Ficino i Angelo Ambrogini, dit Poliziano, en una pintura al fresc de Cosimo Rosselli (1486).

Nota

Quintilià definia la *imitatio* com el "resultat actiu de la lectura reiterada".

En aquesta mateixa línia, els humanistes recuperen una metàfora que ja s'havia utilitzat per a explicar la imitació de la literatura grega per part dels autors llatins de l'època romana; ens referim a la **imatge de les abelles**, que ja es troba en Lucreci, en Horaci i en Sèneca, en el sentit que elles quan xuclen el pol·len de les flors no és per fer-ne altres, sinó per produir coses tan diferents com són la cera o la mel. Poliziano ho va resumir amb aquests mots: "A l'escola de Ciceró es va per aprendre no a ser ciceronià, sinó a ser un mateix". La imitació per ella sola no és suficient, cal superar el model. Però, si no s'aconsegueix de superar-lo, si més no aconseguirà d'imitar-lo.

A la pràctica, la imitació va dividir els humanistes en dos grups:

1) Els partidaris de la imitació fonamentada en la **llibertat en la composició** (Petrarca, Poggio, Poliziano, Erasme).

2) Els partidaris de seguir un sol model, bàsicament el **ciceronià** (Cortesi, Bembo).

Deixant de banda aquest fet, el cert és que l'objecte final dels *studia humanitatis*, a més d'aconseguir la dignitat de l'home, era escriure bé, i la norma per a escriure bé eren els autors clàssics. Així, la norma definitiva de l'estil i de tota l'expressió literària era la imitació dels antics.

Per aquest motiu l'estudi de la literatura humanística pressuposa un coneixement exhaustiu de la literatura grecolatina. L'ús de tòpics, de *iuncturae*, o dels recursos de la *imitatio* i la *contaminatio* són peces clau per a explicar i entendre la composició humanística.

1.7. Les biblioteques. La invenció de la impremta

Va ser gràcies als humanistes, especialment a partir de Petrarca, que van començar a créixer les **biblioteques**, en nombre de volums, i se'n van crear de noves. L'augment de volums es produí per les raons següents:

- a) En primer lloc, perquè es copiaven totes les obres llatines que es descobrien en els monestirs.
- b) En segon lloc, perquè es transcrivien els manuscrits grecs que arribaven a Itàlia.
- c) En tercer lloc, perquè es feien traduccions llatines de textos d'autors grecs.

El bestiar metafòric dels humanistes

A l'hora de la creació literària a través de la imitació, cal fer com les abelles i no com els lloros, que repeteixen el que els diuen sense saber què diuen, ni tampoc com les formigues, que amunteguen molts materials sense donar-los forma. Així d'extens i il·lustratiu és el bestiar que metafòricament utilitzen els humanistes per a exemplificar el procés de la *imitatio*.

La primera gran biblioteca renaixentista va ser la dels **Visconti** de Milà, però encara era privada. La primera que va ser pública la va crear **Cosimo de Mèdici** a Florència l'any 1440. El nucli d'aquesta biblioteca estava format per la important col·lecció de manuscrits grecs i llatins reunida per **Niccolò Niccoli**, a la qual s'afegeixen constantment noves adquisicions. A petició de Cosimo, **Tommaso Parentucelli**, el futur papa Nicolau V, va confeccionar una llista d'obres essencials, laiques i religioses, que calia tenir en una bona biblioteca. Aquesta llista va servir també per a la creació de biblioteques públiques a Fiesole, Pesaro, Cesena o Urbino. i en ser elegit papa, Nicolau V, amb la seva experiència anterior, va poder crear la **Biblioteca Vaticana**, que fou la biblioteca més gran del seu temps. Una altra biblioteca important va ser la d'**Alfons el Magnànim**.

Les còpies d'autors clàssics, que engruixien cada vegada més les biblioteques, es feien sobre paper pels mateixos humanistes per al seu ús personal o per a utilitzar-les en les seves escoles, o bé les feien els copistes professionals en pergami miniat destinades a les biblioteques dels prínceps.

La lletra que s'emprava a l'edat mitjana va ser substituïda per la **littera antiqua**, és a dir, la cursiva humanística, més elegant i més clara. Era el triomf de la lletra antiga enfront de la moderna, que en realitat era vella, desfasada. La claredat de la lletra reflectia la necessitat que es va imposar l'humanisme de fer que els textos circulessin com més millor i que arribessin al nombre de gent més gran possible.

Aquesta necessitat de divulgar la cultura i de fer circular el saber, després d'haver donat feina als copistes, va desembocar en el descobriment d'una tècnica nova que s'adiu millor amb els nous temps i les noves exigències: la **impremta**. Amb ella s'aconseguirà el que es pretenia, és a dir, més publicitat del llibre.

La primera impremta d'Itàlia va començar a funcionar a Subiaco l'any 1465, i les primeres edicions que va produir van ser d'obres de Ciceró i de Lactanci. Dos anys després se'n creà una altra a Roma.

L'aparició de la impremta és aprofitada pels humanistes i al mateix temps fa evolucionar el moviment envers nous camins. El públic dels humanistes s'eixampla, la cultura que transmeten els humanistes arriba a un públic potencialment més ampli, però també més divers i menys expert en llengües clàssiques, per exemple.

Així, els cal actuar en camps diferents:

1) En primer lloc, s'imposa la necessitat de traduir al vulgar les obres dels clàssics grecollatins, però també les d'autors contemporanis per tal que puguin ser conegudes per aquest nou públic que ha produït la impremta.

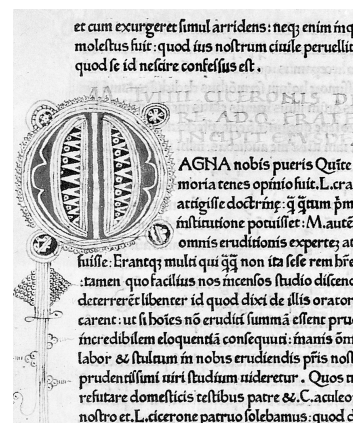
Nota

Nicolau V, Alfons el Magnànim i la seva esposa Maria de Castella apareixen representats en aquesta miniatura del Llibre Vermell de Montserrat. Tant el papa com el rei van crear algunes de les primeres biblioteques més importants del segle XV.

*est pacis commēta fuisse post bellum de pacis u
conditionibus: sonat vox pacis inter simos pr
ut in malis pūitque: eadē enormes ca
umbrarum propertetas iuglandium gr*

Esriptura humanística cursiva i rodona (segle XV).

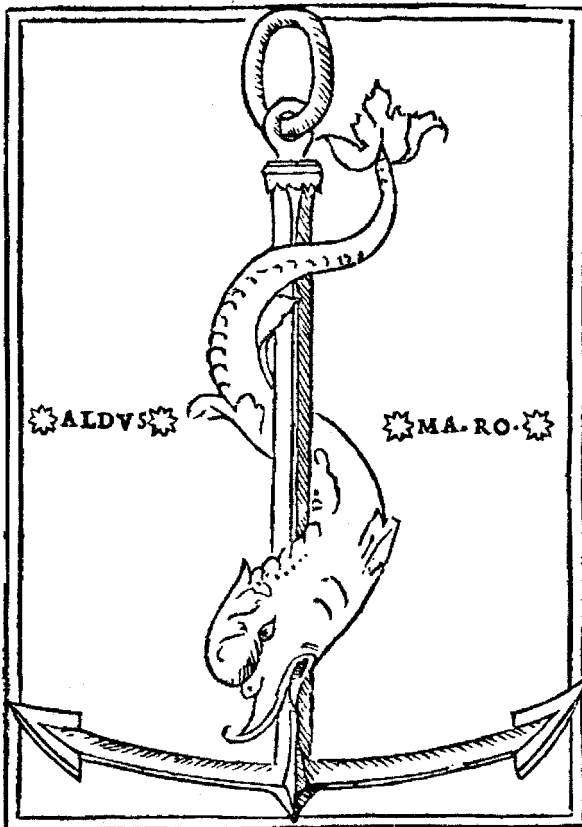
Fragment d'una pàgina del primer llibre que es va imprimir a Itàlia: el tractat *De oratore*, de Ciceró. Procedeix de la impremta de Subiaco, creada pels alemanys Sweynheym i Pannartz l'any 1465.

- 2) Al mateix temps s'imposen l'obligació d'oferir les edicions més correctes de textos d'autors clàssics, dirigides especialment a escolars universitaris.
- 3) Posteriorment, veuen la necessitat d'acompanyar aquests textos d'autors clàssics amb gloses i comentaris preparats pels mateixos humanistes.
- 4) I en un darrer estadi consideren convenient produir edicions dels clàssics en format petit, la qual cosa els retorna a la simplificació de l'edició eliminant traduccions o gloses, despullant el text d'afegitons i oferint-lo en el seu estat originari.

Les edicions d'Aldus Manutius

L'impressor venecià Aldus Manutius va ser l'iniciador d'aquesta nova etapa, i les seves edicions, anomenades *aldines*, representen el primer intent seriós d'oferir les primeres edicions crítiques tal com les coneixem avui, tot i la precarietat dels mitjans i els mètodes rudimentaris que utilitzaven. El fet d'encarregar cada text a un redactor, que sovint era ell mateix, que procedia a fer-ne una minuciosa revisió, esmena, col·lació i edició dels manuscrits, és el principi de la crítica textual. I el fet d'haver d'enviar els textos a la impremta condicionava la cura que s'hi posava en editar-los, més que no pas quan es copiava manualment.

A la imatge, emblema d'Aldus Manutius. L'àncora i el dofí simbolitzen la frase *Festina lente*, és a dir, 'afanya't a poc a poc'. L'historiador romà Suetoni la va atribuir a l'emperador August, i durant el Renaixement va ser una de les màximes predilectes dels humanistes.

1.8. El llatí dels humanistes i les llengües nacionals

De tot el que hem dit anteriorment s'ha de desprendre indefectiblement que el conflicte entre el llatí i les llengües nacionals esdevé un debat important durant el segle XV. No solament perquè el llatí adquireix un gran vigor amb el descobriment dels clàssics, amb la nova educació i amb les noves idees universalistes que postula l'humanisme, sinó també perquè l'aparició de la impremta i els interessos comercials que se'n desprenen incideixen en una difusió més gran de la llengua llatina en detriment de les llengües vulgars. El fet que els llibres necessitin un mercat tan gran com sigui possible afavoreix que, a poc a poc, es prefereixi publicar en llatí abans que en les llengües pròpies de cada país.

I això passa perquè el llatí té un **àmbit de difusió més ampli**, no solament s'utilitza entre els professionals dels *studia humanitatis*, secretaris reials, curials, cancellers, sinó també entre els estaments socials de classe mitjana i alta, religiosos, intel·lectuals i, naturalment, en l'ensenyament universitari.

En un primer moment els humanistes es proposaven com a objectiu prioritari retornar al llatí l'esplendor que havia tingut en l'època romana i que havia anat perdent tot al llarg de l'edat mitjana. Aquesta postura portava implícit el rebuig de les llengües vulgars, si més no com a llengües de cultura. Al mateix temps pressuposava un ús cada vegada més estès del llatí. Però aquest plantejament ben aviat es giraria en contra dels mateixos ideals que propugnava l'humanisme. Si d'una banda calia tornar al llatí tota l'elegància que havia perdut, de l'altra aquesta mateixa pretensió en limitava l'ús, aquest ús que es volia universal.

Finalment la solució passa per una simbiosi amb avantatges per a ambdós costats. El llatí va traspasar al vulgar part de la seva elegància, mesura, força i eloqüència, i el vulgar va alleugerir el llatí dels humanistes amb el seu estil planer, la seva sintaxi lliure i la seva vivacitat.

El llatí dels humanistes esdevé una llengua realment viva i no representa cap involució, ni cap interrupció del procés d'afirmació de les llengües vernàcules, ans al contrari, ja que desenvolupa un paper molt important dins de la mateixa història de les llengües nacionals. Entre el llatí, que reflecteix plenament una actitud cultural, i la llengua vernacle s'estableix una col·laboració que s'expressa en el fet que molts autors escriuen la seva obra tant en llatí com en vulgar.

1.9. El llatí, llengua de cultura

A diferència del llatí medieval, el **llatí humanístic** és una llengua que evoluciona poc i que pren el model del llatí clàssic. El llatí dels humanistes menysprea precisament el llatí utilitzat a l'edat mitjana perquè el considera absolutament corromput i bàrbar.

També és cert que el llatí dels primers humanistes pateix encara aquells mals que es volien eradicar i resulta més semblant al llatí medieval. Però ben aviat s'imposa com a norma retornar l'elegància a la llengua llatina, de manera que podem assegurar que el llatí humanístic és un reflex fidel del llatí que s'usava a la Roma antiga, amb el benentès que a la Roma antiga hi va haver diverses èpoques i diversos llatins.

No tots els humanistes seguiren el mateix **model de llengua**. Alguns es decantaren pel llatí de Ciceró, i d'altres refusaren la rigidesa en la imitació i acceptaren la influència d'autors diversos. Però els temps havien canviat i també calia admetre neologismes. La tasca que es van imposar els humanistes va ser anar substituint el llatí incorrecte de l'edat mitjana per un llatí elegant i culte.

És en llatí i en l'elegància de la llengua llatina que cal expressar-se. Cal fugir de l'anarquia de les formes bàrbares que s'han introduït en el llatí de l'edat mitjana i cal retornar a la puresa de la llengua llatina de l'edat antiga. En realitat i com ja hem vist, en el llatí humanístic no és que es produeixi un retorn a la llengua llatina des de la vulgar, sinó que, seguint el que s'havia fet durant l'edat mitjana, es continua la composició llatina, però no en un llatí bàrbar com en el de l'edat anterior, sinó en un llatí que pren com a model el de la Roma clàssica. Aquesta és la gran diferència amb el llatí medieval i la gran semblança amb el llatí de l'època romana.

És per aquest motiu que no es pot parlar de característiques específiques del llatí humanístic respecte del llatí clàssic, perquè intenta ser igual que el seu model. Però hem de parlar d'unes determinades **variants** entre el llatí dels humanistes dels diferents països, originades per la influència més o menys profunda de les llengües vulgars. Així, podríem arribar a distingir el llatí d'un humanista italià del llatí d'un humanista alemany o del d'un català per la presència, a vegades molt subtil, de trets distintius de les seves respectives llengües maternes.

A més, hi ha determinats aspectes de la vida humana que han evolucionat, que no es coneixien en l'antiguitat i dels quals també cal parlar. És per això que el llatí humanístic es permet la llicència de crear **neologismes**, d'enriquir la llengua per tal que pugui ser universal i no hagi de veure's reduïda a unes determinades formes d'expressió. I allà on falla la llengua, cal crear mots nous

amb un esperit i una ment antics, de manera que els mots nous no semblin inventats contemporàniament, sinó com si haguessin sorgit des del fons dels temps antics. Així, aquest és un dels moments d'elaboració de grans inventaris lexicogràfics, de creació viva i continuada.

1.10. Centres de cultura humanística

Petrarca (1304-1374) i **Boccaccio** (1313-1375) són els dos primers grans noms de la literatura humanística. Ells aplanaran el camí per als que els seguiran. Però cal assenyalar que la cultura humanística no es desenvolupa igual en tota la península Itàlica. La mateixa estructura política de la Itàlia del Renaixement, fragmentada en múltiples ciutats estat, justifica aquesta diversitat.

Ens referirem només a tres grans focus d'atracció amb notables diferències entre si: **Florència, Roma i Nàpols**. Totes tres ciutats tenen una importància cabdal en la creació i en l'expansió de la cultura humanística, i tenen incidència sobre l'humanisme català. Això no vol pas dir, però, que no hi hagués centres humanístics importants a ciutats com ara Milà, Ferrara, Verona, Venècia, Màntua o Urbino, entre altres.

D'altra banda, en cadascuna d'aquestes ciutats trobem tres centres de cultura humanística de caràcter divers i influent: la cort, l'acadèmia i la universitat. Tot plegat no ens permet parlar d'un humanisme unitari i estàndard, sinó de diferents maneres d'entendre l'humanisme, encara que amb un denominador comú molt ampli. Aquests tres centres d'irradiació cultural estan completament relacionats entre si.

Quan parlem de la **cort**, entenem tant la cúria pontifícia, les corts cardenalícies, com les corts principesques. Hem de destacar que la cort és fonamental per al desenvolupament dels altres dos centres de cultura, ja que una cort implica mecenatge i protecció. Sense aquestes premisses difícilment s'haurien pogut desenvolupar ni les acadèmies ni les universitats, ni els humanistes haurien pogut realitzar la tasca que s'havien imposat. Entorn de les corts, doncs, es concentrava una bona part dels humanistes.

Un jove amb talent, amb un bon coneixement del llatí, o bé amb un doctorat en lleis, especialment si té bons contactes o prou diners per a comprar un càrrec, pot trobar un treball socialment i econòmicament ben remunerat. Dins de la cúria pontifícia, per exemple, la Cancelleria ofería les millors perspectives de treball als humanistes. Entre els càrrecs més buscats es trobaven els *scriptores litterarum apostolicarum* i els *abbreviatores litterarum apostolicarum*, és a dir, els que s'ocupaven de la redacció, l'administració i l'expedició de les butlles papals, i el de bibliotecari de la biblioteca papal.

Niccolò Perotti, Domizio Calderini i Flavio Biondo són alguns dels humanistes que ostentaren càrrecs d'aquestes característiques, i Bartolomeo Sacchi, dit *el Platina*, va exercir el de bibliotecari. Però les relacions entre els humanistes i la cúria no sempre van discórrer pels millors camins.

Una altra bona font de llocs de treball per als humanistes eren les *familiae* del papa o bé dels cardenals. Ser *familiaris* suposava tenir un bon càrrec al costat d'un bon amo. Són ben conegudes les *familiae* de cardenals com Bessarion, amb humanistes com Teodoro Gaza o Andreas de Trebizonda. Cal tenir present que sovint dominaven les famílies dels mateixos humanistes. Això vol dir que es produïa la circumstància que a molts fills d'humanistes que havien ostentat càrrecs preuats a la cúria se'ls donava l'oportunitat d'exercir el mateix càrrec o un de semblant. Les famílies Biondo, Cortesi o Maffei de Volterra en són bons exemples.

La creixent proliferació de càrrecs administratius a les corts, ocupats per homes amb uns mateixos interessos comuns, afavoreix la creació d'associacions, llocs d'encontre, fòrums en els quals es pugui discutir sobre qüestions d'interès comú, llocs per a la lliure expressió intel·lectual. És així que es creen les **acadèmies**, que contribuiran al desenvolupament i la consolidació de l'humanisme. L'aparició d'acadèmies en els tres centres humanístics més grans d'Itàlia, Florència, Roma i Nàpols, indicaria, segons D'Amico (1983, pàg. 90), que aquesta forma d'organització seria la solució més generalment acceptada per a respondre a una necessitat real.

La primera acadèmia es va crear durant la dècada de 1440 a la Nàpols d'Alfons el Magnànim, sota el mecenatge reial. La fundació de l'**Acadèmia Napolitana** va ser fruit de la col·laboració dels humanistes Antonio Beccadelli, dit *el Panormita*, conseller reial, i Giovanni Gioviano Pontano, el qual exercí el càrrec de secretari reial des de 1447. L'Acadèmia va ser coneguda primer amb els sobrenoms d'Alfonsina, Antoniana o Panormitana, però després se la va denominar **Pontaniana**, a causa de la rellevància que hi tenia Pontano.

Posteriorment es va crear una nova acadèmia a Florència que era coneguda com l'**Acadèmia Platònica**, perquè tenia el seu origen en la imitació de l'acadèmia que Plató havia fundat a Atenes. Patrocinava les reunions, que es van començar a celebrar durant la dècada de 1460, el mateix Lorenzo de Mèdici, i n'eren membres actius els humanistes Marsilio Ficino, Angelo Ambrogini, *il Poliziano*, i Cristoforo Landino, entre altres.

Des de 1460 l'humanista romà Pomponio Leto presidí reunions d'humanistes a la seva casa del Quirinal. I així es va crear l'**Acadèmia Pomponiana** o del Quirinal a Roma, que tenia més semblança amb l'Acadèmia del Pontano a Nàpols que no pas amb l'Acadèmia Platònica del Ficino a Florència. Els membres d'aquesta acadèmia es van posar noms clàssics i es referien a Leto com el seu *Pontífex Maximus*.

El bibliotecari Papal

En aquest detall d'un quadre de Melozzo da Forlì de 1477 es pot veure el papa Sixt IV nomenant Bartolomeo Sacchi, dit *el Platina*, bibliotecari papal.

Pomponio Leto no va tenir, com altres humanistes, cap càrrec a la cúria ni en l'Administració de la ciutat, però va ser professor de retòrica a la Universitat de la Sapienza. Amb Leto i el seu doble vessant d'acadèmic i de professor universitari enllacem amb el tercer centre de cultura que esmentàvem al començament: la **universitat**. A Roma la universitat estava sota el patrocini papal i havia estat fundada per Bonifaci VIII, però va ser Alexandre VI qui va construir el primer edifici destinat únicament a aules universitàries. A més de la docència, la universitat romana promovia edicions de textos.

Com que una de les activitats naturals dels humanistes era dedicar-se a l'ensenyament, és evident que una plaça de professor a la Sapienza era un dels fruits més cobejats pels cultivadors dels *studia humanitatis*. Així ho podem comprovar en les llistes de professors que s'han conservat. Ja hem dit, però, que no totes les universitats van acceptar de bon grat, ni des del començament, els nous corrents humanístics.

A poc a poc, però, l'humanisme deixa de ser el somni dels inicis i cau en el seu propi parany. Com assenyala el professor Francisco Rico (1993) amb la seva lucidesa i precisió habituals, com més s'acosta el final del *quattrocento* l'humanisme italià va perdent volada, deixa de ser el moviment renovador que ha de capgirar la societat a partir de la filologia i acaba essent quasi una caricatura del que havia estat. Ho podem comprovar amb aquest paràgraf:

"Por otro lado, al volverse los *studia humanitatis* programa escolar generalizado la figura que los representa a los ojos de la mayoría no es ya el singular intelectual que acomete empresas brillantes y anuncia grandezas para mañana, sino el maestro anodino, mejor o peor preparado, más o menos voluntarioso, que gasta las horas en desasnar adolescentes. Con otra preparación y otros objetivos, pero al cabo el mismo pobre gramático de siempre. El común de las gentes no ve otra figura que ese modesto dómine, cuya misión no discute, que antes bien aplaude, pero que le resulta escasamente atractiva. A los horizontes utópicos suceden las rutinas de la enseñanza cotidiana; al desafío de la novedad, a las grandes promesas, las limitaciones y las miserias de la pedagogía."

Francisco Rico (1993, capítol VI, pàg. 77).

2. Els gèneres literaris del llatí humanístic

En llatí s'escriuen poemes, es fan obres de teatre, es comenten els autors clàssics, s'escriuen cartes, es redacten gramàtiques i tractats de retòrica, es predica a les esglésies, es pronuncien discursos religiosos o polítics, es filosofa, s'estudien i es dicten lleis, es redacten protocols, es descriuen terres i països, s'escriuen tractats mèdics i científics, s'expliquen els fets històrics del passat i del present, i al llatí es tradueixen autors grecs i autors que escriuen en vulgar.

L'àmbit de la composició llatina abraça absolutament totes les àrees del saber, tots els camps científics, i fins i tot entra en la quotidianitat individual dels epistolaris. Qualsevol gènere literari té el seu lloc en el llatí humanístic, però naturalment amb unes característiques determinades i amb uns predominis clars d'uns gèneres per sobre dels altres.

L'adaptació que els autors llatins havien fet de la literatura grega és el mirall que fan servir els humanistes per a adaptar ells mateixos els gèneres de la literatura llatina. S'adapten i s'enriqueixen, s'universalitzen i es barregen. Posem com a exemple l'ègloga. Es pren el model virgilià i a partir d'aquí se n'amplien les possibilitats, però tenint present que els humanistes consideren que Virgili ja obria els camins per a renovar el gènere. Així, segons l'ocasió o l'entorn, els protagonistes de l'ègloga esdevenen pescadors, o mariners, a més de pastors. O, segons la intenció que li vulgui donar l'autor, l'ègloga serà religiosa, commemorativa, didàctica, satírica o política, a més d'amorosa o reivindicativa com ja apareixia en Virgili.

Cal assenyalar que es produeix la consolidació d'alguns aspectes concrets que s'eleva a la categoria de gèneres amb les seves pròpies lleis. Per exemple la **descripció de ciutats** acaba tenint entitat pròpia en la literatura humanística i s'erigeix com una categoria independent del gènere descriptiu.

De la mateixa manera, l'**emblema** acaba tenint el seu propi espai i pes en la literatura humanística. La seva forma poètica és l'**epigrama**, que s'associa a una reflexió simbòlica i s'acompanya d'una imatge. El referent clàssic són els epigrames de *l'Anthologia Palatina*; en la majoria dels casos els emblemes són traduccions d'aquests epigrames. Però la unió de poema i imatge és nova, encara que es basi en la teoria de la superioritat del coneixement contemplatiu de Plotí, i que la seva finalitat sigui pedagògica; es pretén l'ensenyament a través del plaer.

Les obres de Virgili

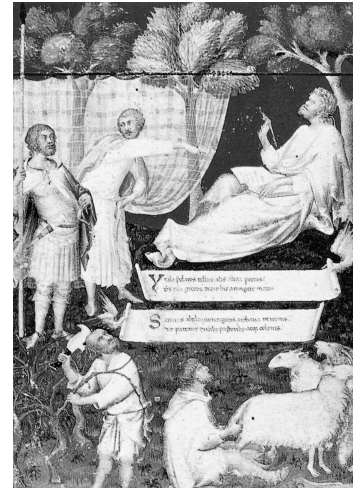
Frontispici de Simone Martini per a la còpia que va fer Petrarca de les obres de Virgili a mitjan segle XIV. S'hi pot veure un pastor ajagut a l'ombra d'un arbre, un altre pastor esquilant ovelles, un pagès que poda una vinya i un soldat. Representen les tres grans obres de l'autor llatí: les *Bucòliques*, les *Geòrgiques* i l'Eneida.

D'altra banda, l'aparició de la impremta ofereix a la reproducció de la imatge la mateixa fidelitat que al text. Tot plegat afavoreix l'aparició d'una nova fórmula que tindrà molt d'èxit en la literatura posterior.

Pel que fa als gèneres literaris del llatí humanístic, distingirem dos grans grups per tal de facilitar-ne l'estudi: la poesia i la prosa.

2.1. La poesia

En aquest context de mimesi, d'imitació dels autors de la Roma clàssica, cal dir que els humanistes, els filòlegs cultivadors dels *studia humanitatis*, alternaven la tasca de lectors i de restauradors de còdexs, d'editors i comentadors de textos o d'ensenyants amb el conreu continuat de la poesia llatina.

La **poesia humanística** pren de model els autors llatins, tant pel que fa a les formes com als temes d'inspiració.

Certament la poesia que neix de l'humanisme esdevé una mena d'art del pastitx, en què el centó és el rei, i en la qual la finalitat de la creació consisteix a fer falsos Catuls i falsos Ovidis. S'hi afegeix la senzillesa i la sinceritat d'una poesia de la vida quotidiana, viva, amb un alt sentit de l'estètica i de la forma, deguts sens dubte al contacte amb les obres mestres de l'antiguitat.

Alguns autors aconsegueixen els seus objectius amb tanta elegància i amb tant de talent que es poden situar al costat dels mateixos clàssics. D'altres, en canvi, mancats de talent, únicament amunteguen materials de diversos autors en un *totum reuolutum* que esdevé d'una buidor i d'una carrincloneria considerables.

2.1.1. Característiques generals

Els trets que defineixen millor la poesia humanística són els següents:

a) D'una banda, el **caràcter escolar**, que es produeix pel fet que la poesia humanística serveix sovint de material en les diverses escoles i universitats, perquè molts dels seus autors es dediquen professionalment als *studia humanitatis*, sobretot en el primer humanisme italià. Aquest caràcter escolar donaria a la poesia humanística l'aspecte d'un exercici literari, poc sincer i que busca la perfecció formal per sobre de tot, quasi sense concedir importància al contingut. I a vegades és així. Però seria injust considerar la poesia humanística únicament com a simples exercicis escolars.

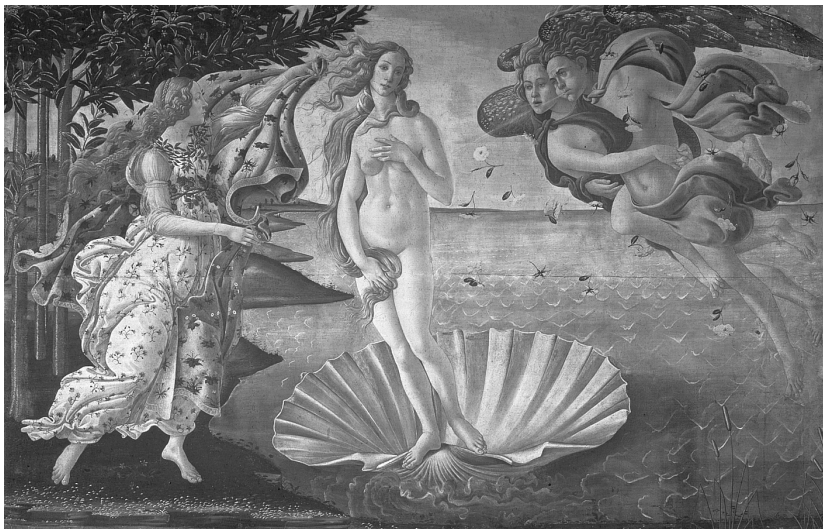
b) D'altra banda, l'**excessiva importància de la forma** és donada pel fet que la imitació d'un model, en aquesta ocasió els autors llatins clàssics, pressuposa un destacat culte a la forma, que és lògic si es pretén fer unes composicions acostades als models. El poeta podia prendre per model la natura, però

era més segur imitar els grans autors clàssics, que ja l'havien interpretat de forma sublim. Al mateix temps, els clàssics que es volien imitar també havien utilitzat aquest mètode i, per tant, era el que calia seguir fent. Però els humanistes estaven convençuts que l'adopció de la forma de la poesia dels antics autors llatins els donava autoritat i també afavoria l'expressió del pensament modern. Per ells era una mostra de modernitat. I van excel·lir tant en el seu plantejament com en la seva execució.

c) La **recerca de temes en el passat** provoca un capgirament de l'ordre medieval, un retorn als orígens de Grècia i Roma, un posar de moda estètiques antigues i menysprear les més noves, les de l'edat anterior, considerades velles, caduques i superades, en la mesura que s'havien allunyat cada vegada més dels clàssics. El ressorgiment del mite n'és un bon exemple. La familiaritat dels homes del Renaixement amb les Venus i els Apol·lons de la mitologia grecoromana produeix un esclat de creacions literàries farcides d'aquests elements, que tenen el seu paral·lel en les creacions artístiques i que ajuden a oferir una nova visió del món a través de la transfiguració poètica de la realitat circumdant.

Ut pictura poesis

La trilogia de quadres dedicats a Venus per Sandro Botticelli, El naixement de Venus, La primavera i Venus i Mart, fa bona la frase horaciana *ut pictura poesis*, i mostren la interrelació humanística de la creació literària i artística. Botticelli va crear les pintures a partir de textos de Lucreci, Horaci i Sèneca, i d'una Stanza de Poliziano que en recollia la influència. A la imatge, El naixement de Venus, pintat per Botticelli vers el 1485.

d) Una de les novetats de la poesia humanística respecte del model que la inspirà és precisament la **barreja de gèneres, metres i temes** que ofereix, i que és nova i sense precedents en l'antiguitat. Ja ho anirem veient, però en posarem un exemple.

La silva

La silva és un tipus de composició poètica que en la literatura romana va cultivar Estaci, autor que servirà de model per a la silva humanística. Les **silves d'Estaci** recollien una temàtica força àmplia que abraçava qualsevol qüestió de caràcter panegíric sobre la vida de l'home, i que podia incloure des d'un poema natalici a un epitalami, passant per descripcions, epicedis o lloances, en diversos tipus de metres com és ara l'hexàmetre i els

característics de la lírica. Mostren, doncs, una estructura oberta que aprofiten els humanistes per a barrejar gèneres, temes i metres encara més.

Així, la **silva humanística** es caracteritza per tenir una extensió de més de cinquanta versos, estructura que es diferencia de les col·leccions d'odes i epigrames fonamentalment per l'extensió, i que es distingeix de les col·leccions d'elegies pel predomini de l'hexàmetre i per la barreja mètrica. Pel que fa al contingut, la silva es cristianitza i a vegades adopta un caràcter moral accentuat, introdueix temes religiosos, però també de tipus amorós, i envaeix el camp més propi de l'elegia.

e) Finalment, una de les característiques de la poesia humanística és la **uarietas**, és a dir, la diversitat de temes.

2.1.2. Els recursos de la *imitatio* i la *contaminatio*

La poesia llatina humanística és plena de referències dels autors clàssics que l'han inspirat, es nodreix dels clàssics i amb els clàssics augmenta i creix. Els seus creadors eren grans coneixedors de la literatura llatina clàssica, i en les seves obres hom pot seguir les petjades dels poetes llatins. A vegades els poemes esdevenen autèntics **centones**, farcits de versos procedents directament dels clàssics o de florilegis en ús, esdevenen vertaders mosaics perfectament cohesionats i formats per petites peces preses d'Ovidi, Tibul, Catul, Virgili, Horaci i molts altres.

Així, la **imitatio** i la **contaminatio**, recursos ja emprats pels clàssics, esdevenen primordials en la producció llatina humanística. A l'humanista li cal un bon rebost de textos per a poder-los imitar, però al mateix temps ha de fer sentir la seva pròpia veu. El pitjor defecte en què pot caure és amuntegar material sense que l'hagi elaborat. És per això que entre tants imitadors cal saber distingir els que aconsegueixen reeixir en l'intent dels que es queden en simples artífexs de laboratori, sense cap mena de qualitat, o ben poca.

La **contaminatio** els permet fer una obra inspirada en materials de procedències diverses. I afavoreix una barreja de gèneres, metres i temes nova i sense precedents en l'antiguitat.

Exemples d'*imitatio* i *contaminatio*

Un bon exemple d'*imitatio* i *contaminatio* són els textos següents. En primer lloc, un dels molts poemes (II, 40) que l'humanista **Michele Marullo** (1453-1500) va dedicar a la seva estimada. El poema presenta una clara influència del poema 51 de Catul i del passatge de Lucreci III, 154, on es descriuen els *signa amoris*, i s'hi barregen elements de la tradició petrarquista que podem identificar al sonet 49:

Ad Neaeram

"*Vesanos quotiens tibi furores
atque ignes paro, quos moues, referre
et quantus deus ossibus pererret,
qui me nocte die necat, Neaera,
5 et uox et sonus et parata uerba
desunt tum mihi linguaque ipsa torpet
et uix sustineor genu labante:
moerent pectora perque membra passim
perque artus fluor it repente salsus*

*10 et diem subitae occupant tenebrae,
nec quicquam nisi lacrimae supersunt,
quae mutae quoque opem precantur unae."*

Així, veiem com a partir d'una oda sàfica i uns hexàmetres llatins, més uns sonets en vulgar, Marullo crea un magnífic poema amorós que no té res a envejar dels models que l'han inspirat.

La influència de Marullo és evident en l'obra de l'humanista espanyol **Hernán Ruiz de Villegas** (1510 - post 1571), segons ha estudiat Joan F. Alcina (1986), tal com es pot veure en el poema següent dedicat a la seva estimada:

Ad Mariannam

*"Vesanos quoties uolui, Marianna, furores
quasque moues flammis, forte referre tibi,
ille meis quamuis semper deus ossibus haeret
qui me, ceu praedam, nocte dieque necat,
5 lingua ipsa et uox ipsa mihi meditataque uerba
desunt cumque ipsa tum quoque uoce sonus,
et uix sustineor pedibusque genuque labente.
It salsus passim per mea membra fluor,
occupat et subitis tenebris caligo diemque
10 luminaque et sensus caeca repente meos,
nec quicquam superest lacrymae nisi, quae quoque mutae,
ut possunt, mea lux, ecce precantur opem."*

Podríem dir que Villegas elabora, més que no pas crea, el seu propi poema a partir d'una única font, Marullo, diríem que gairebé com si fos un exercici escolar, intentant de traslladar a dístics elegíacs el contingut dels versos de Marullo.

2.1.3. L'estudi de fonts

La **poesia de l'edat mitjana**, tret de moviments concrets i prou aïllats que s'han agrupat sota l'epígraf de prerenaixement, es caracteritzava per ser de caire popular, clerical i goliardesc, amb formes mètriques diferents de les de l'antiguitat i en un llatí que no presentava precisament l'elegància com un dels seus trets distintius.

En canvi, la **poesia humanística** destaca per l'aparició d'un nou codi lingüístic, format per fragments i retalls dels poetes clàssics que s'han anat acumulant en la ment de l'escriptor, d'una manera conscient i inconscient alhora.

A la poesia de l'edat mitjana a vegades hi ha citacions literals d'autors com Ovidi, per posar-ne un exemple ben representatiu. Però no és un fenomen general, ni té la intensitat ni els matisos que adquireix en la poesia humanística.

La gran quantitat de fonts, de **uncturae** clàssiques, que mostra la poesia humanística, ben distribuïdes en la composició literària, exigeix del lector, i per extensió de l'estudiós, un bagatge de coneixement i lectura prèvia dels autors clàssics que l'han inspirat per a poder-la interpretar i conèixer-la en profunditat.

Així, qualsevol edició del corpus poètic d'un humanista que pretengui ser útil i completa, a més de l'aparat crític, requerirà un **aparat de fonts clàssiques** que ens proporcioni la vertadera dimensió de l'obra. En l'aparat de fonts cal identificar la procedència dels textos, assenyalar els autors clàssics que han exercit la seva influència sobre l'autor que estudiem i anotar els fragments que han servit de model al poeta humanista.

Exemple d'estudi de fonts

Veurem un exemple d'estudi de fonts a partir d'una oda sàfica de l'humanista florentí **Cristoforo Landino** (1424-1492) dedicada a la seva estimada:

De Xandra

*"Nunc uirent siluae, nemus omne frondet,
ridet et tellus uariisque frontem
floribus pingit, fugiuntque nubes
montibus altis.*

*5 Naiades laetas agitant choreas
Gratiis passim Satyrisque mixtae
et comas flauas religant corona
uersicolore.*

*Concidunt uenti, leuis afflat aura;
10 parcit atque haedis lupus et capellis,
nostra dum celsas Faesulas frequentat
candida Xandra.*

*Nunc suos tristes Philomena luctus,
immemor stupri simul et nepotis,
15 ponit et uersus modulans canoros
cantat amores.*

*Gaudet et fructu segetis colonus
horreum quaerens ubi farra condant,
gaudet et Baccho nimium feraci
20 uinitor uuae.*

*Hos tamen montes mea si relinquat
Xandra, si Tuscae reuocetur urbi,
arbores siccas uideas et ipsa
flumina sicca."*

Algunes de les fonts utilitzades per Landino podrien ser aquestes:

- Vers 1: Verg. *Buc.* VII, 59 *nemus omne uirebit*; Hor. *Carm.* III, 18, 14 *silua frondis*.
- Vers 2: Verg. *Buc.* VII, 55 *Omnia nunc ridet*.
- Vers 4: Verg. *Buc.* VII, 66 *montibus altis*.
- Versos 5 i 6: Hor. *Carm.* I, 4, 5-6 *iam Cytherea choros ducit Venus [...] iunctaeque Nymphis Gratiae decentes*; Hor. *Carm.* IV, 7, 2 *Gratia cum Nymphis ducere choros*.
- Vers 7: Hor. *Carm.* I, 5, 4 *cui flauam religas comam*.
- Versos 10 i 11: Hor. *Carm.* I, 22, 9-12 *me silua lupus in Sabina, / dum meam canto Lalagen [...] fugit inermem*; Hor. *Carm.* III, 18, 13 *inter audaces lupus errat agnos*.
- Versos 13 a 16. *cf.* Ov. *Met.* VI, 424-674.
- Vers 17: Hor. *Carm.* III, 18, 15 *gaudet inuisam pepulisse fossor*.
- Versos 21 a 24: Verg. *Buc.* VII, 55-56 *at si formosus Alexis / montibus his abeat, uideas et flumina sicca*.

Cristoforo Landino, el segon començant per l'esquerra, acompanyat dels humanistes Marsilio Ficino, el Poliziano i Giovanni de' Becchi, en una pintura al fresc de Ghirlandajo.

El mosaic que ha confegit Landino, amb peces procedents d'autors tan significatius com els assenyalats, exemplifica una pràctica conscient dels humanistes a l'hora de la creació, que esdevé absolutament imprescindible en la tria del model literari de l'època.

El producte final és d'una qualitat indiscutible, siguin quins siguin els criteris estètics emprats per a analitzar-lo.

2.1.4. La forma poètica: elegia, ègloga, epigrama, oda, silva, èpica

Després de tot el que hem dit fins ara, no ha de semblar estranya l'afirmació que en la poesia humanística s'utilitzen tots els **metres** emprats en l'època clàssica. Així, per exemple, no hi manquen ni els hexàmetres ni els sàfics.

S'usen tots els metres de la poesia llatina clàssica, èpica, lírica, dramàtica o satírica, i amb totes les llicències. Però el metre preferit és el **dístic elegíac**.

Així doncs, la forma poètica que entronitza la poesia humanística és sobretot l'elegia, seguida de l'epigrama i a continuació de la silva, en aquest ordre:

1) L'**elegia** (i així el dístic elegíac) esdevé la *regina* de la composició llatina humanística, segons el paradigma d'Ovidi, Tibul i Properci, els elegíacs llatins de l'època clàssica.

2) Molt proper a l'elegia és l'**epigrama**, que empra també el dístic elegíac en la seva composició, però que s'alterna amb altres tipus de mètrica més variada, com la de la lírica, amb un model evident: Marcial.

3) Al seu costat hem de mencionar la **silva**, forma poètica denominada amb un terme que no s'havia utilitzat a l'edat mitjana i que apareix per primera vegada per mà de l'humanista hongarès Ianus Pannonius i que a Itàlia es manifesta amb Poliziano i la seva famosa *Sylva in Scabiem*, amb una clara influència d'Estaci.

S'utilitzen els termes *epigrammes* i *silves* per a designar composicions poètiques variades, sense que arribin a significar un gènere determinat, ja que sovint es tracta de reculls de composicions de caràcter ocasional i panegíric. I amb això enllacem amb la temàtica de la poesia humanística.

Sempre es fa difícil de repartir en compartiments les obres literàries, i més si tenim present que una de les característiques de la poesia humanística és la *uarietas*, és a dir, la diversitat de temes. Però probablement la divisió que fem a continuació és la que respon més fidelment al que volia ser la poesia

humanística. Al mateix temps ofereix més llibertat de moviments a l'estudiós i enquadra amb més precisió, però també amb més laxitud, la producció poètica humanística.

2.1.5. Poesia de circumstàncies

El calaix "de circumstàncies" el prenem de Van Tieghem (1966). Sota aquest títol agrupem la gran majoria de poemes llatins humanístics. És el grup més extens, vertaderament miscel·lani i un dels més importants. Els poemes de circumstàncies sumen pàgines i pàgines de les obres dels humanistes. Fins i tot en alguns casos quasi la totalitat de l'obra de força autors entra dins d'aquest apartat.

Dins del grup de circumstàncies incloem poemes panegírics, dedicatoris, epitafis, poemes d'encàrrec i poemes fets al moment.

Els **poemes panegírics** tenen com a protagonistes els mecenes i protectors dels poetes. És un tipus de poesia poc sincera, plena de **topica**, laudatòria, recurrent. Sovint els poemes panegírics són fets per encàrrec, i moltes vegades són poemes dedicats a algú per un motiu determinat, com pot ser l'agraïment. Així, es barregen totes aquestes finalitats o modalitats i es poden trobar juntes en un sol poema. Solen tenir la forma d'epigrama, de díptic elegíac a la manera dels de Marcial.

Un panegíric de Jeroni Pau

Podem recordar un poema panegíric de l'humanista català Jeroni Pau. Gràcies a una nota al marge de Pere Miquel Carbonell, que apareix en el manuscrit que ens ha transmès el text, sabem que el poema en qüestió es podia dedicar indiferentment a Bartomeu Verí o a Joan Vilar, només calia canviar el vocatiu del primer vers amb el nom del destinatari, perquè el contingut del poema era vàlid per a tots dos homes. Es tracta del mateix procediment que s'havia utilitzat en moltes estàtues de l'època hel·lenística dedicades a governants. Tenien esculpits cossos de diferents dimensions, i segons les característiques físiques del nou cònsol o senador en triaven un i només en calia reproduir el rostre, amb la qual cosa el procés s'accelerava considerablement.

Els **epitafis** i les **elegies fúnebres** a la mort d'un familiar, d'un amic o de l'estimada són inclosos dins d'aquest grup pel que representen de panegíric i/ o d'encàrrec. Tot i que, si tenen una llargada considerable, els haurem de traslladar del gènere epigramàtic a l'elegíac.

Pertanyen de ple a la poesia epigramàtica, i també a aquest apartat, els **poemets breus** que s'escriuen contra algun personatge concret, sigui de caire satíric o de caràcter moralitzant. Aquesta vegada, Marcial torna a ser-ne el model.

Entre els **poemes d'encàrrec** trobem epigrames destinats a lloar algun personatge o l'obra d'algun autor que ho ha demanat.

2.1.6. Poesia amorosa

Els poemes dedicats a l'estimada ocupen un capítol importantíssim en la producció poètica de l'humanisme. En podem trobar en forma d'odes o en qualsevol dels metres de la lírica, a imitació d'Horaci i de Catul; en hexàmetres en forma d'èglogues, a imitació de Virgili; en díctics elegíacs, a imitació d'Ovidi, Properci o Tibul, o fins i tot es pot expressar a través de l'epigrama a la manera de Marcial, sobretot quan esdevé poesia eròtica o satírica. Així, de la temàtica amorosa, en participa no solament la poesia elegíaca, sinó naturalment la lírica, en menys intensitat l'epigramàtica i la poesia bucòlica.

En la poesia amorosa humanística s'utilitza el mateix lèxic amorós de l'època clàssica. Els autors llatins antics van establir un codi lingüístic ben concret i conegut, que presenta uns clixés creats a imitació de la lírica grega arcaica i la poesia hel·lenística. El poeta humanístic l'enriqueixen amb les noves aportacions de la poesia amorosa creada per Petrarca. Així, l'estudi de fonts de la poesia amorosa ha d'incidir en dos fronts: els clàssics i Petrarca.

2.1.7. Poesia religiosa

L'humanisme pretén fondre cristianisme i paganisme, en un intent de cristianitzar els autors llatins, admirats i imitats, i la base de la producció llatina del Renaixement. És per aquest motiu que la poesia de temàtica religiosa té cabuda també en els corpus poètics dels humanistes. I és precisament Prudenci, el Virgili cristià, un dels autors més influents en aquest tipus de poesia.

Però realment és en el cas de l'**expressió de la nova espiritualitat cristiana** on podria haver-hi hagut més problemes a l'hora d'imitar uns autors antics majoritàriament pagans. La qüestió va ser polèmica i llargament debatuda. I no tots els humanistes acceptaven de bon grat que el déu dels cristians tingués els sobrenoms de *Iuppiter tonans* o *Iuppiter Optimus Maximus* en la poesia religiosa que es feia en aquells moments. Però la conversió es va fer sense grans problemes, i així l'**epopeia**, que havia relatat les grans gestes dels herois de l'antiguitat, va descriure la vida i miracles dels grans protagonistes del cristianisme, que van esdevenir herois. I l'**oda**, que havia servit per a cantar els grans déus de l'Olimp, va transformar-se en himne i va servir per a resar Déu i la Verge o els sants.

Les antítesis petrarquistes

Es deixen veure en la producció llatina humanística, al costat de conceptes amorosos ja emprats pels poetes llatins de l'època clàssica. És petrarquista el concepte de l'amor entès a la vegada com foc i neu, i el dels efectes dels ulls de l'estimada sobre l'enamorat, que s'afegeix a les enumeracions de símptomes del mal d'amor ja aparegudes en els clàssics.

2.1.8. Poesia didàctica

Aquest tipus de poemes participen en gran manera d'aquest caràcter escolar que hem assenyalat com una de les característiques més importants de la poesia humanística. I no és pas per casualitat que hem de parlar de poesia didàctica. Hem de tenir present que aquest grup té un pes específic dins de la producció humanística, en la mesura que l'humanisme es defineix com una nova educació per a una nova edat.

El didactisme d'aquests poemes pot expressar-se a través de qüestions històriques, filosòfiques, gramaticals, etimològiques, geogràfiques i moltes altres. I aquests poemes poden aparèixer en forma d'epopeia, d'epigrama o a través d'altres formes. Tot i així, a vegades se'ns fa difícil de compartimentar les composicions poètiques, perquè la seva naturalesa és ambivalent. Així, per exemple, l'epopeia històrica participaria del doble caràcter didàctic i de circumstàncies o d'encàrrec.

2.2. La prosa

La prosa llatina humanística es caracteritza per la gran varietat de temes i gèneres que cultivà. Entre altres destaquen la historiografia, les obres de contingut moralista i les obres de retòrica o de to retòric, especialment sota la forma de diàlegs o d'epístoles. Biografies i panegírics, discursos, comentaris i tractats erudits completen el conjunt.

2.2.1. Característiques generals

Al costat de tractats filosòfics o gramaticals, conviuen descripcions històriques diacròniques o crítiques tant de llocs com de fets, inventaris geogràfics i mitològics, vides de sants o d'homes il·lustres, discursos sobre la vida contemplativa o sobre l'elegància de la llengua, lloances de ciutats o de personatges, interpretacions de textos clàssics o bíblics, diàlegs polítics, invectives i notes autobiogràfiques. Aquests són els **protagonistes principals** de la prosa humanística.

Podríem establir que sota la forma de **notes**, de **diàleg**, d'**epístola**, de **discurs** o de **tractat** s'escriu la història, s'intercanvien opinions amb els amics, se sistematitzen la gramàtica i la retòrica, s'explanen i s'amplien els coneixements científics i erudits, s'acumula el saber enciclopèdic, es descriuen llocs coneguts i acabats de descobrir, s'inventarien els accidents geogràfics, s'estableixen noves lleis o es discuteixen qüestions teològiques, filosòfiques i morals.

Intentarem ordenar tota aquesta prosa humanística tan miscel·lània. Sovint, i més en el Renaixement, es fa difícil isolar un autor i una obra dins d'un sol gènere literari, perquè la característica és precisament la barreja de gèneres, temes i formes. Però, per a una millor comoditat des d'un punt de vista didàctic i pràctic, establim una divisió de la prosa humanística que metodològicament ens facilitarà el camí, ens aclarirà les idees i ens enriquirà la visió d'aquesta part important de la producció literària.

2.2.2. La forma de la prosa: epístola, diàleg, notes, discurs, tractat

Poliziano va adonar-se que l'humanisme tenia unes formes especials d'expressió i va analitzar llargament les més característiques en el prefaci de les seves *Miscellanea* i en la introducció a les obres de Quintilià i Estaci. Així, en forma de carta dirigida a Paolo Cortese, va exposar la seva teoria de la literatura.

Poliziano considera que la forma més freqüent és l'**epístola**. La defineix com una conversa amb absents, tant en el temps com en l'espai. Distingeix dos tipus d'epístoles:

1) *Ociosa*, és a dir, d'entreteniment.

2) *Grauis et seuera*, és a dir, seriosa i doctrinal.

En descriu, així mateix, les virtuts que ha de tenir: l'epístola ha de ser breu, concisa, senzilla, àgil, afectuosa i ha d'incloure proverbis. Poliziano afegeix que l'epístola no ha d'adoptar un to sentencios i admonitori en excés, perquè aleshores traspassaria els seus propis límits i es convertiria en un discurs elaborat.

A més, per Poliziano, una epístola és equivalent a un diàleg, una de les parts del qual resta en suspens. Tot i així, formalment, l'epístola ha de ser més acurada que el diàleg, s'ha d'acostar més a un discurs meditat, elaborat i escrit, mentre que el diàleg ha d'imitar el discurs improvisat, perquè sembli més real. Un epistolari, doncs, ha de poder equiparar-se a un diàleg ric i variat. De tot el que diu Poliziano sobre l'epístola, se'n desprèn que aquesta forma d'escriptura participa al mateix temps de la naturalesa del diàleg i del discurs.

Poliziano creu que el **diàleg** troba el seu límit, però també la seva prolongació, d'una banda, en els apunts autobiogràfics i, de l'altra, en el discurs públic, la peça oratòria que a través de la polèmica arriba fins a la invectiva. Probablement el diàleg és la forma d'expressió més prestigiosa de la literatura humanística i que millor la defineix. Prové del diàleg emprat per Ciceró en les seves obres filosòfiques i retòriques, i dels diàlegs platònics. És la forma escrita que manté la discussió com a estímul educatiu i que permet una millor divulgació del saber.

Així, epístoles, diàlegs, discursos i tractats divulguen els temes essencials de la cultura humanística, que posa tot el seu interès a trobar un equilibri entre el descobriment del passat i la realitat del present. Les notes autobiogràfiques s'expliquen sobretot pel desig d'immortalitat latent dels humanistes.

2.2.3. Historiografia i geografia

Els humanistes fan seva la **definició de la història** que proposa Ciceró al *De Oratore* 2, 9, 36: "*Historia [...] testis temporum, lux ueritatis, uita memoriae, magistra uitae, nuntia uenustatis*".

Si el cronista de l'edat mitjana enumerava els esdeveniments com una pura successió de fets, l'historiador del Renaixement recorre l'evolució dels fets des del passat fins al present intentant cercar i explicar les causes que els han produït, sempre amb el model dels clàssics, amb la mirada fixa en l'exemple del passat i, a la vegada, amb uns propòsits educatius i polítics.

Interessava sobre manera el coneixement de la història de Grècia i de Roma perquè aportava llum sobre el present. Així, adquireix una gran importància la qüestió dels orígens. Tot esdeveniment i qualsevol personatge es mesura en comparació amb un model històric o mític. Es reinventen orígens mítics i es refusen els que s'havien donat durant l'edat mitjana. Tot plegat provoca el naixement d'una **historiografia fabulosa** i amb finalitats estètiques al costat d'una **historiografia crítica**, que fa una utilització filològica de les fonts originals.

En un primer moment s'estableixen tres **models** clars: Cèsar, Sal·lusti i Livi. Posteriorment el coneixement de les obres de Tàcit imposa un nou model d'història i de llengua que cohabitarà amb els anteriors i provocarà polèmiques entre els partidaris d'uns i d'altres.

El gust per explicar els orígens fabulosos de pobles i ciutats es comparteix amb el gust per la **biografia**, justament perquè representa l'exaltació de l'home i de la seva obra. En la historiografia humanística abunden els reculls *De uiris illustribus* al costat de *laudes* i descripcions precises de la història de les ciutats més importants.

Proliferen també els **repertoris geogràfics** a la manera del *De montibus*, de Boccaccio, farcits de citacions dels autors antics. Aquests textos neixen de l'interès poètic i arqueològic dels clàssics i seran la base sobre la qual es produiran els descobriments de noves terres que caracteritzen l'època del Renaixement.

2.2.4. Gènere epistolar

Amb el benentès que en forma d'epístola es tracta també de temes històrics, gramaticals o filosòfics, hem de tenir present que en la literatura humanística la carta esdevé un gènere literari amb identitat pròpia. Són les cartes de Ciceró, de Sèneca o de Plini les que marquen la pauta dels epistolaris del Renaixement.

Rubió i Balaguer (1990) defineix les cartes humanístiques d'aquesta manera tan precisa: "són cartes erudites, per a lluïment dels qui les escrivien, amb un matís retòric molt accentuat". I aquest és certament el to dels epistolaris: erudits i afectats alhora. Les epístoles humanístiques sovint esdevenen només un pretext per a desenvolupar teories gramaticals o muntar tesis històriques. Però al mateix temps es manté un tipus de carta més autèntica, amb notes de caràcter autobiogràfic, que esdevé un material preciós per a conèixer la vida dels humanistes, el seu cercle de relacions o les seves activitats, i que reflecteixen com un mirall el món humanístic.

Els autors dels epistolaris s'escriuen cartes pel pur plaer d'escriure, amb continguts freqüentment artificiosos que mostren clarament el seu doble desig: d'emulació dels clàssics i de perdurabilitat en la memòria a través de la paraula escrita.

Ad Atticum

Quan l'any 1345 Petrarca va descobrir el recull de lletres *Ad Atticum*, de Ciceró, les assimilà i les imità de tal manera que va convertir-se en un corresponsal de Ciceró a molts anys de distància.

2.2.5. Gramàtica i retòrica

Ja hem dit que gramàtica i retòrica, juntament amb poètica, història i filosofia moral, formen les disciplines que s'agrupaven sota l'epígraf *studia humanitatis*. La gramàtica i la retòrica comprenien evidentment les regles formals que regeixen l'ús del llenguatge, i el mitjà d'expressió dels humanistes era el llatí. Així, calia fixar els elements de la llengua llatina que un bon aprenent d'humanista havia d'assimilar com a instrument preliminar per a tots els altres estudis.

Lorenzo Valla va ser el gran innovador de la nova filologia. En les seves *Elegantiae* va fer una anàlisi comparada del llatí clàssic i el llatí modern. Considerava que el llatí escrit s'havia malmès durant l'edat mitjana i que havia perdut la puresa del clàssic. Per a posar remei a la situació desesperada del llatí creia prioritari reformar la gramàtica i proposava que el llatí humanístic s'havia de basar en les obres de l'antiga Roma, amb la particularitat que calia afegir-hi mots nous. Valla ens explica la finalitat de la seva obra al pròleg del sisè llibre de les *Elegantiae*:

"[...] quo prodessem aliquid linguam latinam discere uolentibus non modo ex nostris praeceptis, sed ex aliorum quoque erratis, ubi et de nostro nonnihil ad rei testificationem admiscebimus."

L'obra de Valla

Acabada ja entorn de 1440, es va imprimir per primera vegada l'any 1471, i l'any 1536 ja se n'havien fet cinquanta-nou edicions.

2.2.6. Diàlegs

Podem aplicar al diàleg els mateixos barems que utilitzàvem en parlar de l'epístola. És a dir, en la literatura humanística el diàleg apareix amb una freqüència tan alta i amb unes característiques tan definides que el podem considerar un gènere literari amb entitat pròpia.

Els precedents del diàleg renaixentista són els diàlegs de Plató, de Ciceró, de Plutarc o de Lucià. Els humanistes, tan preocupats per tenir incidència en la societat, van apreciar en el diàleg una clara capacitat didàctica i el van convertir en un dels recursos més utilitzats.

El diàleg ofereix als humanistes una eina adequada per a l'especulació, per a la confrontació d'idees, per al virtuosisme retòric, una eina àgil per a desenvolupar qualsevol qüestió i una eina eficaç i convincent per la seva amenitat.

En el marc d'una prosa ben elaborada, el diàleg participa de la narrativa i de la ficció, ja que apareixen dos o més interlocutors en un espai i un temps determinats que simulen una conversa, i, al mateix temps, vol transmetre uns coneixements concrets a través de la controvèrsia i de la descripció del procés que ha seguit l'autor fins a arribar a unes tesis determinades.

2.2.7. Prosa científica i erudita

La **ciència del Renaixement** també s'explica en llatí i és la que posa els fonaments de la ciència moderna. Això no obstant, es produeix una certa dicotomia entre la feina de l'humanista i la del científic. El mètode dels humanistes tarda a introduir-se en la producció científica, ancorada en els procediments escolàstics.

Eugenio Garin (1986) considera que encara no es coneix prou bé la influència profunda que van exercir els humanistes en el terreny de les investigacions científiques. Aquest desconeixement afavoreix la tesi que mantenen alguns estudiosos en el sentit que l'humanisme va ser perjudicial per a l'avenç científic, i que la ciència durant el Renaixement s'hauria desenvolupat per oposició a l'obra dels humanistes i malgrat el retorn d'aquests als textos antics.

Però els homes de ciència estaven disposats a acceptar els mètodes dels humanistes, sobretot perquè en el terreny científic les obres del passat més recent els semblaven molt inferiors a les de l'antiguitat grecoromana.

La gran **aportació dels humanistes** al món científic va ser donar a conèixer el patrimoni científic dels antics a través del descobriment, la traducció, el comentari i l'edició dels textos dels grans científics de l'antiguitat que havien romàs desconeguts o mal coneguts durant segles.

Un exemple de la importància de l'humanisme en el camp científic pot ser la traducció al llatí de l'obra grega del matemàtic Arquimedes, que va ser el punt de partida dels descobriments de Galileu. O la figura de Leon Battista Alberti, a la faceta de poeta, autor satíric i gran coneixedor dels clàssics del qual hem d'afegir les de matemàtic, naturalista, arquitecte i autor d'alguns dels tractats tècnics més influents de la literatura quatrecentista, com és ara el seu *De re aedificatoria*, publicat per primera vegada a Florència l'any 1485.

2.2.8. Jurisprudència

Va costar molt introduir les idees renovadores de l'humanisme en el camp del dret, que va arrossegar durant molt de temps el llast de la jurisprudència medieval. L'excés de glosses, l'abús de citacions i de la dialèctica, que predominaren a l'edat mitjana, van afavorir un mètode pragmàtic, vàlid per a l'ús quotidià del fòrum, però desproveït d'elegància i claredat, del qual cap jurista no podia sostreure's.

Els humanistes menystenien i criticaven amb duresa el llatí bàrbar dels advocats i les seves continuades al·lusions i males interpretacions del *Digestum*.

Va ser per aquest motiu que el mateix Valla, a les *Elegantiae*, es va dedicar a explicar molts termes del *Digestum* que havien estat mal interpretats, amb la qual cosa va voler mostrar la importància i la superioritat de la filologia per sobre del dret, tal com es desprèn del paràgraf següent, extret del prefaci al llibre tercer de les *Elegantiae*:

"Neque uero hoc dico ut iuris studiosos carpam, immo ut adhorter potius persuadeamque sine studiis humanitatis non posse quam cupiunt assequi facultatem, malintque iurisconsultorum quam leguleiorum similes esse."

Poliziano va demostrar també la corrupció de les versions de les *Pandectae* florentines que circulaven. Tots dos, Poliziano i Valla, van ser els predecessors d'estudis legals posteriors, com els de Budé i Alciato, en els quals s'aplicaven criteris humanístics en la interpretació del dret romà.

De re aedificatoria

Aquesta obra d'Alberti va ser traduïda a l'italià l'any 1550. En la portada d'aquesta edició es poden veure diversos monuments de l'antiga Roma: un obelisc, el temple de Vesta i la columna de Trajà, models dels nous edificis renaixentistes.

2.2.9. Filosofia i lul·lisme

Una part dels historiadors del Renaixement identifiquen humanisme amb filosofia. És a dir, consideren que el camp en el qual van sobresortir més els humanistes va ser la filosofia. Al mateix temps creuen que tots els humanistes van ser filòsofs i que, en conseqüència, l'humanisme representa el moviment filosòfic del Renaixement. Eugenio Garin és un dels estudiosos que ha contribuït a difondre aquesta idea. En canvi, Paul Oskar Kristeller s'allunya d'aquesta identificació quan diu:

"A su interés en la filosofía moral deben los humanistas ante todo su lugar en la historia de la filosofía, aparte de su obra como eruditos y escritores. Porque gran parte de la obra de los humanistas no tenía nada que ver con la filosofía, y gran parte del pensamiento filosófico del Renacimiento cae fuera del área del humanismo, como hemos tratado de definirlo. Por eso me resisto a identificar el humanismo con la filosofía del Renacimiento, como algunos eruditos se inclinan a hacer."

P.O. Kristeller. A: F. Rico (1980, pàg. 41).

Però cal tenir present que una de les matèries dels *studia humanitatis* és la **filosofia moral**. Així, cal concedir importància a la filosofia dins de l'humanisme, però ni més ni menys que a qualsevol altra de les matèries.

Tal com passava en els altres àmbits que ja hem estudiat, els humanistes consideraven que a l'edat mitjana s'havia contribuït a enfosquir més que no pas a aclarir la filosofia, i condemnaven les falses interpretacions i el vocabulari utilitzat en els comentaris. Així, proposaven retornar a cada mot la seva significació precisa, per la qual cosa traduïren al llatí moltes obres gregues amb un estil elegant i amb un sentit més exacte per als mots, però també editaren els originals grecs.

Podem destacar **dues tendències**:

1) Els **seguidors d'Aristòtil**. Entre aquests hem de situar Poliziano, el qual va donar uns cursos sobre els textos d'Aristòtil que es basaven en una interpretació gramatical i lingüística, que l'autor considerava vitals per a la interpretació de la filosofia clàssica.

2) Els **platònics**. Marsilio Ficino, traductor de l'obra completa de Plató i fundador de l'Acadèmia Platònica a Florència, seria el primer gran exponent del que s'ha anomenat *el platonisme del Renaixement*. Va subratllar l'afinitat entre la filosofia platònica i la religió cristiana.

Si bé l'humanisme no va crear cap sistema filosòfic, en canvi, va proporcionar un conjunt d'idees que havien d'influir en els segles següents i va incidir profundament en el camp de la filosofia moral.

El **lul·lisme** mereix un capítol a part en la filosofia del Renaixement. Es tracta d'un cas excepcional de supervivència d'un sistema filosòfic medieval durant una època i a través d'uns autors que consideraven bàrbar i menyspreable tot el que provenia dels temps immediatament passats. Alguns dels grans admiradors de Lull a Itàlia van ser Pico della Mirandola i Nicolau de Cusa. Els principals centres difusors del lul·lisme a Itàlia van ser Venècia, Pàdua, Bolonya i Florència.

Miquel Batllori (1995) suposa que va ser la recerca apassionada de la **unitat del pensament** el que més va interessar de Lull a Cusa i a Pico. Aquesta unitat de pensament, que fins volia abraçar les ciències naturals, devia semblar plenament vigent als humanistes italians en uns moments en què la filosofia s'erigia com una de les eines més importants en el camp del saber.

2.2.10. Teologia. Sermonaris

Una de les grans finalitats de l'humanisme és unir cristianisme i paganism. Salvar dels inferns cristians els autors clàssics grecs i llatins, que representen la gran font per a la literatura humanística i per a la renovació d'idees que pressuposa el cultiu dels *studia humanitatis*, és una tasca fonamental que es proposen els humanistes.

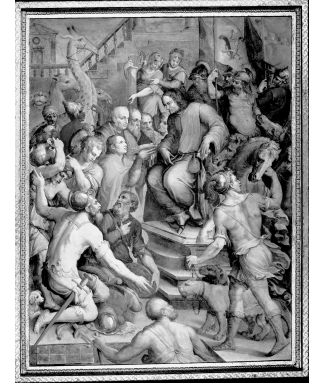
Així, no ens ha d'estranyar que al sostre de la Capella Sixtina Miquel Àngel representi els profetes de l'Antic Testament barrejats amb les sibil·les, que Joan Lluís Vives interpreti la quarta bucòlica de Virgili com l'anunci de l'arribada del messià i que al Déu cristià se li doni el qualificatiu de *Júpiter Tonant*.

La intencionalitat dels humanistes l'exemplifica molt bé Lorenzo Valla amb aquests mots, que pertanyen a l'inici del prefaci al quart llibre de les *Elegantiae*:

"Scio ego nonnullos, eorum praesertim qui sibi sanctiores et religiosiores uidentur, ausuros meum institutum hoc laboremque reprehendere, ut indignum christiano homine, ubi adhortor ceteros ad librorum saecularium lectionem."

L'Acadèmia Platònica

Fundada per Marsilio Ficino (1433-1499), l'Acadèmia Platònica estava sota el mecenatge de Lorenzo de Mèdici (1449-1492). A la imatge, pintura de l'humanista Leon Battista Alberti (1404-1472) on es pot veure el príncep florentí Lorenzo de Mèdici envoltat d'erudits.

Vista parcial de la Capella Sixtina de Miquel Àngel.

Com en totes les branques del saber, també pel que fa a la **teologia**, l'humanisme accentua el retorn a les fonts del cristianisme, enfront de compilacions i glosses medievals. Hi ha una extensa producció en el camp de la teologia i del dret canònic, el de la moral i dels sermons religiosos, però, com en el cas de la jurisprudència, la introducció de les idees humanístiques és tardana i polèmica en un terreny de forta vinculació amb l'escolàstica. Quan l'humanisme penetra finalment en la teologia, la capgira, en refà el concepte, la missió, les funcions i el mètode.

A tall d'exemple, podem apuntar els canvis següents:

- a) Se supera la disputa *per se* i el mètode verbosista.
- b) Prenen molta més importància els problemes de l'home en tota la seva extensió, en la mesura que l'home és imatge de Déu.
- c) Se secularitzen els problemes religiosos.

La figura de **Lorenzo Valla** ens ajuda una vegada més a entendre el canvi profund que es produeix també en aquests camps. Va ser un dels primers a enfrontar-s'hi des de la filologia amb un problema com el *De libero arbitrio*, obra que no s'hauria pogut fer uns anys abans sense comptar amb els pressupòsits de la teologia cristiana.

Al costat d'aquesta obra, va escriure també sobre l'eucaristia i la transsubstanciació, arguments profundament teològics que no podien ser explicats per la raó i sense tenir un bon bagatge de cultura religiosa i bíblica. Així, Valla esdevé adversari de la major part dels homes de l'Església, seguidors dels mètodes medievals. Les obres més influents de Valla en aquest camp no sorgeixen a partir de l'estudi repetit de problemes teològics, sinó de la seva preocupació filològica.

És el que es desprèn de les darreres paraules del prefaci suara mencionat:

"Veteres illi theologi uidentur mihi uelut apes quaedam in longinqua etiam pascua uolitantes, dulcissima mella cerasque miro artificio condidisse; recentes uero formici simillimi, quae ex proximo sublata furto grana in latibulis suis abscondunt. At ego, quod ad me attinet, non modo malim apes quam formica esse, sed etiam sub rege apium militare quam formicarum exercitum ducere. Quae probatum iri bonae mentis iuuenibus, nam senes desperandi sunt, confidimus. Nunc ad inceptum redeo, quamquam ea quae sequentur nonnihil a superioribus differant. Tractabimus enim de uerborum significatione, neque de omnibus uocabulis, sed quasi gustum quenquam, et eorum maxime quae ab aliis tractata non sunt; nam de omnibus dicere prope infinitum est."

També el cercle de **Marsilio Ficino** contribueix a la renovació religiosa amb la seva aportació del concepte de "religió natural". Ficino creu que aquells que obeeixen la *uirtus uniuersalis* obtenen la salvació i la beatitud. És una manera

més de salvar els autors grecs i llatins per al cristianisme. A continuació **Pico della Mirandola** exalta les elevades possibilitats de l'home en la seva *De hominis dignitate oratio*, en la qual mostra el seu cristianisme espiritualista.

Al costat d'aquells que segueixen l'exemple de Valla, Ficino o Pico, sorgeix una reacció antiintel·lectual i antifilosòfica que desembocarà en la *deuotio moderna*, un moviment popular que predicava al poble amb el seu llenguatge doctrines de vida espiritual, que s'allunyaven de l'humanisme. Així, trobem els eclesiàstics que es veuen obligats al sermó de cada dia, als quals els costa introduir els nous aires de l'humanisme, perquè per ells és sinònim d'anticlericalisme.

Realment ambdós grups no s'uniran fins a la Reforma, segons ha assenyalat Delio Cantimori (1984). Per aquest historiador, ni hi ha cap contradicció entre Renaixement i Reforma, ni la Reforma és la continuació del Renaixement en matèria religiosa, ni tampoc no es pot entendre el Renaixement com el prelude de la Reforma. Cantimori considera que és gràcies a l'esperit renovador de l'humanisme i a la seva rigorosa interpretació dels textos que es produirà la Reforma. L'aspiració de renovació religiosa que apareix en les crítiques de Valla, l'esforç de Ficino per crear una nova doctrina apologètica del cristianisme i l'espiritualisme cristià de Pico convergiran en l'activitat posterior d'Erasme.

Les esperances de renovació de l'Església, empeses i creades pels humanistes, s'estenen des d'Itàlia fins a tot Europa per mà d'Erasme, el qual reuneix en la seva persona l'esperit crític de Valla i l'espiritualisme anticlerimista de Pico. Però l'humanisme cedirà el pas a la Reforma, la catòlica i la protestant, i també a la Contrareforma. Erasme amb el seu *De libero arbitrio* portarà a terme el darrer intent de fer valer les tesis humanistes.

Però a partir de Luter i Calví la controvèrsia doctrinal i la discussió teològica tornen a aparèixer en escena, això sí, vestides amb formes humanístiques. Luter i Calví van fer seves algunes actituds i temes de l'humanisme, però van traslladar la crítica des del pla filològic i històric fins al pla teològic. Així, la Reforma es va mostrar enemiga de l'humanisme, i els reformistes van esdevenir els adversaris dels humanistes.

3. La literatura humanística catalana

Hem vist que l'humanisme es desenvolupa a Itàlia a partir del segle XIV, adquireix el seu grau màxim d'esplendor al segle XV i acaba envers la meitat del segle XVI. A l'àrea lingüística catalana, però, durant el segle XIV prevalen encara els mètodes estrictament escolàstics. Ara bé, s'hi produeix un fenomen que tindrà una llarga transcendència en la literatura de tots els temps, i fins i tot en la literatura humanística: el lul·lisme. Tot i que hi ha diferents lul·lismes, això no obstant, no podem incloure aquest sistema doctrinal dins de la literatura humanística. Cal que sigui estudiat a part, com ho ha estat, i, a més, profusament.

A l'àrea catalana, doncs, no és fins al segle XV que es produeix la vertadera innovació, la renovació d'idees autèntica, l'entrada dels nous aires que arriben d'Itàlia i que han de donar una orientació diferent a les lletres.

Al segle XVI català es produeix una **consolidació de l'humanisme** i, al mateix temps, una **dualitat de plantejaments**, de manera que podem parlar d'una continuïtat de la tradició de l'humanisme italià i, alhora, d'una nova línia d'influència que es desplaça cap als Països Baixos i que oferirà els noms més universals de l'humanisme català.

3.1. El segle xv

Cal dir en primer lloc que **Itàlia** és elegida majoritàriament pels catalans del segle XV per a estudiar, especialment jurisprudència, perquè els seus ensenyaments són els més avançats i perquè Itàlia és el model que s'ha de seguir. Una vegada obtingut el doctorat *utriusque iuris*, les sortides professionals passen pel retorn a Espanya o la permanència en la península Itàlica.

Per als que opten per quedar-se a Itàlia, hi ha dos grans focus d'atracció i dos grans moments:

1) D'una banda, i en primer lloc cronològicament parlant, trobem la **Nàpols d'Alfons el Magnànim**. El primer intent renovador, doncs, es produeix a la cort d'Alfons el Magnànim envers la meitat del segle. Aquest primer humanisme rep la influència directa de l'humanisme napolità, a causa de la constant relació establerta amb Nàpols. Podríem considerar Ferran Valentí el representant més conspicu d'aquesta època.

2) D'altra banda, hi ha la **Roma papal**, sobretot des de Calixt III fins a Alexandre VI, però també durant els anys de pontificat de Nicolau V. Aquest segon moment important per a l'humanisme català va produir-se al darrer quart de segle amb les constants anades i vingudes d'intel·lectuals a la cort papal. El fet que accedeixin al solí pontifici dos papes de la família valenciana dels Borja va afavorir aquest intercanvi i la profusa quantitat de càrrecs a la cúria ocupats per homes provinents de terres de parla catalana.

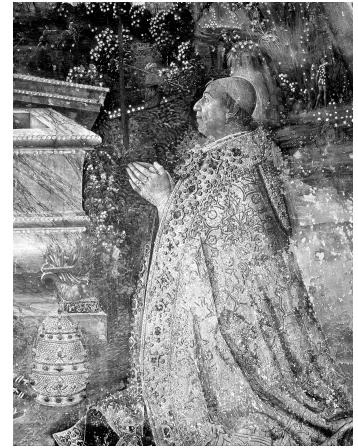
El pretext religiós inicial deixa pas, en la major part dels casos, a un intens interès per la literatura, per l'arqueologia, per l'art i, per què no, per l'aprenentatge d'una manera de fer i de veure les coses que impregna els nostres autors de l'ideari humanístic i fa que serveixin de pont entre Roma i Catalunya, amb la qual cosa modernitzen aquest país a través d'altres homes establerts aquí, però absolutament receptius als aires renovadors que els arriben d'Itàlia per mà dels seus compatriotes, amics o mentors, segons els casos.

Amb això volem significar que el paper dels que fan de **receptors i transmissors** no és menys important i també han de merèixer la nostra atenció.

El cas més clar és el del notari i arxiver barceloní **Pere Miquel Carbonell**, el qual, a Barcelona i sense viatjar a Roma, actua com a portaveu de Jeroni Pau, el màxim importador de l'humanisme romà a Catalunya.

Cal assenyalar, així mateix, que el **model de l'humanisme italià**, primer napolità i després romà, més que no pas florentí, és el que ha deixat una empremta a la península Ibèrica durant el segle XV.

Haurem de mencionar, a més, els **humanistes italians** que arriben al nostre país i difonen els ideals dels *studia humanitatis*. Els germans Alessandro i Antonio Geraldini en són un bon exemple.

El valencià Roderic de Borja, ja convertit en el papa Alexandre VI, en una pintura al fresc de Bernardino di Betto, dit *il Pinturicchio* (1454-1513).

3.1.1. Jeroni Pau i la poesia

Sens dubte, el màxim representant de la poesia llatina humanística de l'àrea lingüística catalana és el canonge barceloní Jeroni Pau, que va cultivar sobretot la poesia elegíaca i epigramàtica, però també la poesia èpica, amb un llatí elegant i culte.

Altres poetes, tot i que no tenien la qualitat de Pau, foren els també barcelonins Pere Miquel Carbonell, Joan Ramon Ferrer, Guillem Fuster, Guillem Morell i Jaume Ripoll; el rossellonès Lluçà Colomines; els mallorquins Ferran Valentí, Arnau Descós, Bernat Descós, Miquel Descós, Esperandeu Espanyol, Joan Valero i Francesc Ximénez, i els valencians Onofre Capella, Llop d'Espejo, Martí Montlleó, Jaume d'Olesa, Francesc Vicent i Antoni Ximèn.

Alguns d'aquests autors van veure els seus poemes publicats en vida, com és el cas d'Onofre Capella o de Miquel Descós; d'altres van ser considerats barons il·lustres pels seus contemporanis i les seves obres van ser divulgades a través de còpies manuscrites, però els autors van morir sense veure editada la seva producció poètica, que ha romàs durant segles arraconada en arxius i biblioteques, fins que els enciclopedistes del segle XIX van parar esment a la importància d'algunes d'aquestes obres. És el cas de la major part dels autors, que han començat a ser editats amb criteris filològics a partir de la dècada de 1980. Encara resta, però, una gran tasca de recuperació i d'edició.

Jeroni Pau és l'humanista català més gran del segle XV. Va estudiar dret civil i canònic a diverses universitats italianes, probablement a Bolonya, Perusa, Florència i Siena, però només tenim documentada la seva estada a la Universitat de Pisa el curs 1475-1476. Se l'anomena sempre *doctor utriusque iuris*. Pau va ser canonge de Barcelona i també de Vic.

Jeroni Pau va viatjar a Itàlia per estudiar jurisprudència i va tenir la sort de conèixer Roderic de Borja, el futur Alexandre VI, d'aconseguir que aquest es fixés en ell i li proporcionés un càrrec a la cúria vaticana, on va anar ascendint de categoria a mesura que passaven els anys. L'any 1475 ja residia a Roma, on romangué durant disset anys sempre al costat del cardenal Borja, del qual fou *familiaris continuusque commensalis*. A Roma se li demanava l'opinió quan es tractava de temes històrics o lingüístics, a part dels temes jurídics derivats de la seva tasca d'*abbreviator*, primer, i de *uicerecorrector*, després.

Nota

Jeroni Pau era fill de Jaume Pau, un jurisconsult conseller dels reis Alfons i Joan II, i nét de Pere Pau, metge de la muller d'Alfons IV. Va néixer a Barcelona entorn de 1458 i va morir a la mateixa ciutat l'any 1497.

En la seva dedicació a la literatura Pau va cultivar la poesia, però també l'assaig històric, els estudis geogràfics i gramaticals, i la jurisprudència. Sabem que el mateix any 1475 Pau va escriure l'obra *De fluminibus et montibus hispaniarum*, que va dedicar ja al seu protector, segons consta en les primeres paraules del text. Cronològicament, es tracta de la primera obra de Pau. Aquesta composició pren el model de Boccaccio i, segons Pau, la va escriure en les estones de lleure que li proporcionava l'estudi del dret. L'obra va ser impresa a Roma, l'any 1491, sense cap indicació d'impresora.

A Roma Pau es va introduir ben aviat en els cercles humanístics. L'humanista romà Paolo Pompilio va ser el seu gran amic. Però Pau va tenir una estreta relació amb molts altres humanistes, alguns d'ells col·legues seus a la cúria vaticana.

Pau es movia per Roma a tres bandes:

1) La tasca primordial evidentment era la que exercia a la cúria, estava relacionada amb els seus estudis de jurisprudència i el va portar a escriure la seva *Practica cancellariae apostolicae*, a partir de les anotacions que prenia en el compliment de la feina. L'obra va ser publicada també a Roma l'any 1493 i va conèixer múltiples edicions durant els segles XVI i XVII, donada la seva utilitat.

2) L'altra tasca que es va imposar Pau en els seus anys romans va ser dedicar el temps de lleure al conreu de la poesia i dels gèneres més del gust dels humanistes del darrer quart del segle XV. Una bona mostra en són els seus poemes en díctics elegíacs i en hexàmetres, que no van ser mai publicats, i les seves obres de caràcter històric, geogràfic o gramatical, una de les quals, *Barcino*, no va ser impresa a Roma, sinó a Barcelona l'any 1491, però va ser inspirada i escrita a Roma i a instàncies de l'humanista Paolo Pompilio.

3) La darrera tasca que es va imposar Pau durant la seva estada romana va ser recollir inscripcions arreu on passejava i en tots els llocs que visitava, en aquest afany que després portaran a les darreres conseqüències els escriptors antiquaris del segle XVI, el màxim representant dels quals a Catalunya és Antoni Agustín. D'altra banda, les inscripcions eren recollides i reunides en un sol volum per l'amic barceloní de Pau, Pere Miquel Carbonell, el qual a Catalunya es constituí en el propagador de totes les idees renovadores que Pau coneixia i assimilava a Roma.

Així, amb aquest desplegament a tres bandes, Pau va incidir decisivament en els cercles intel·lectuals barcelonins, fent de portador del caràcter de l'humanisme romà.

La biblioteca papal

Jeroni Pau, que estava a les ordres del cardenal Roderic de Borja i va col·laborar amb el bibliotecari Platina en la confecció d'una de les seves obres, degué treballar sovint a la biblioteca del papa Sixt IV. A la imatge, Sixt IV parla amb el seu nebot, el cardenal Della Rovere, en aquest fresc de Mezzozio da Forlì (1475). Al darrere veiem el bibliotecari Platina i al cardenal Raffaello Riario, també nebot del papa.

De fluminibus et montibus hispaniarum

Jeroni Pau degué conèixer més d'una còpia manuscrita, ja que Carbonell n'envià una al seu fill Francesc, i també el mateix Pau l'envià a Teseu Benet, fill de l'humanista Ferran Valentí, l'estiu del 1475 perquè la fes copiar i la lliurés al poeta Francesco dal Pozzo.

Si hem de creure el sempre ben informat Carbonell, l'any 1492 Pau, malalt, va tornar a la seva Barcelona natal per a no deixar-la ja mai més. Durant els anys que li restaren de vida, Pau va incentivar, va assessorar i va ajudar Carbonell a escriure les seves *Chròniques de Espanya*. Va morir l'any 1497, però la seva empremta es pot resseguir al llarg dels segles següents, donada la influència que va exercir en la literatura posterior.

A part de les obres de Pau, publicades en vida de l'autor i que ja han estat mencionades, cal assenyalar que va conrear la poesia i el gènere epistolar. De les sis **epístoles** que se n'han conservat, prenen especial relleu per diversos motius les següents:

1) *De Hispaniarum uiris illustribus* destaca perquè és un inventari de barons illustres hispànics des de l'època romana fins al segle XV.

"[8] Quo fit ut uehementius mirandum tibi sit quod illud solum etsi barbarum, latinos tamen uiros eosque litteratissimos produxerit, quos etiam plurimi quamuis Latio aut Italia nati, sequi aut eis postponi non uerentur. Quorum nomina hic aliquot referam eorum uitas et opera."

En aquesta epístola podem descobrir el criteri plenament humanístic que utilitza Pau a l'hora de seleccionar els personatges. Així, entre els seus contemporanis valora el fet que hagin passat per Roma com un factor cabdal per a incloure'ls en el seu catàleg. Podem afirmar, en conseqüència, que en la mentalitat dels humanistes del segle XV català el viatge i l'estada a Roma eren del tot imprescindibles per a arribar a adquirir els coneixements necessaris, la pàgina adequada per a ser un home destacat del seu temps.

2) L'epístola *Quibus elementis Barcinona scribatur* té interès pel fet que és un model d'investigació filològica sobre l'etimologia i l'ortografia dels mots, especialment del nom de la ciutat de Barcelona. La tesi plenament humanística que defensa Pau sobre aquestes qüestions és expressada d'una manera general abans d'iniciar l'estudi particular del nom de Barcelona.

3) En l'epístola *In promissis Thesei litteris*, Pau recomana a Teseu, fill de l'humanista Ferran Valentí, els autors que ha de llegir per a la seva perfecta formació com a jurista. Pau se situa una vegada més en la línia de pensament dels humanistes italians i elabora una llista de lectures llatines i gregues, especialment d'autors antics, per al jove Teseu, estudiant de lleis a la ciutat de Bolonya. Segons Pau:

"[9] Ex recentioribus autem meo consilio pauci tibi deligendi sunt, praeter enim eorum semibarbarum ac solutissimum dicendi genus, multae etiam ineptissimae interpretationes ab eis editae sunt, quae liberalem quemque et ingenium ab eorum doctrina non immerito dimoueant, nec mirum ita interpretati sint, eorum enim aetate non modo dicendi elegantia, sed litteratura ipsa Vandalorum et Gotorum euersione prope deperierat."

Pel que fa a la **producció poètica** de Pau, cal dir que són vint-i-dos els poemes que se n'han conservat. Les formes poètiques escollides per Pau són l'epigrama, l'elegia i l'èpica. En el conjunt dels seus poemes trobem mostres de poesia de circumstàncies, de poesia amorosa, de poesia religiosa i de poesia didàctica. Així, podem dir que Pau s'insereix totalment dins de la producció poètica humanística.

Els models clàssics que Pau reutilitza en els seus poemes són, per ordre d'importància, Marcial, Ovidi, Prudenci, Virgili, Horaci, Properci i Estaci. Cadascun d'ells és reutilitzat pel canonge barceloní allà on escau.

Retrat del príncep de Viana, procedent de les *Cartas a los Reyes de Aragón*, de F. de Bolea, de 1480, obra que es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid.

Prendrem com a mostra de la poesia de Pau els poemes I i XX. El **poema I** és un epitafi per al príncep de Viana, que adopta la forma epigramàtica, sobre el model del conegut epitafi de Virgili, d'un epigrama de Marcial i d'un vers de les *Bucoliques*, de Virgili.

Epithaphium in laudem Charoli Aragonaei Citerioris Hispaniae et Siciliae ac Sardiniae principis

*"Pace erat Augustus, templis Numa, lege Lycurgus
Charolus, ut Cicero, dictus ab urbe pater.
Pompelon hunc genuit, genitor rapit, ecce peremptum
Barcinon celeri fumere maesta tenes."*

El **poema XX** és una elegia que capgira el triomf de l'amor ovidià. En la tradició dels *Trumphis* i *trionfi*, per mà d'Ovidi, de Virgili i d'Estaci i amb el suport de Prudenci, Pau afegeix la seva peculiar versió en la qual l'home assenyat és qui triomfa sobre la follia de l'amor. Heus aquí els primers díctics del poema:

Triumphus de cupidine elegia

*"Cur mea uictrici cingantur tempora lauro
quaeritis? Et magna uoce triumphus eat?
Vicinus ecce tuas, Amor immitissime, flammis
uicimus. Extincto iam fugis igne Venus
5 exultantque animi dominum pepulisse superbum,
nos iuuat atque graui colla leuasse iugo.
Libertas iam prima redit, cecidere catenae
mentis et est uictus protinus hostis Amor.
Sint procul a nobis insania blanda furorque
10 dulcis et elumbes sollicitent animos."*

Detall de la pintura *El mes d'abril*, de Francesco del Cossa (1470), que representa el triomf de Venus.

El poema de Pau és sobretot una rèplica de l'elegia d'Ovidi, *Amores*, I, 2, en la qual el poeta de Sulmona fixa el model de descripció del triomf de l'amor. La recreació de Pau és un dels poemes més reeixits de l'humanisme català.

3.1.2. Joan Margarit i la historiografia

Dins d'aquest apartat incloem també els textos geogràfics, perquè en la majoria dels casos els tractats històrics inclouen uns primers capítols dedicats a la descripció etnogeogràfica dels llocs que són escenari dels fets que s'explicaran. També és cert, però, que es crea una tradició independent, iniciada per Boccac-

cio, d'inventariar i descriure rius, muntanyes, llacs, pobles, etc., que es manté al llarg de tot el Renaixement, de cabdal importància i que afavoreix els descobriments de noves terres.

Entre els historiadors del segle XV català, a més de Jeroni Pau i les seves obres de caràcter històric i geogràfic que ja hem vist, hem de ressaltar la figura i l'obra de Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona.

Tot i que la més extensa de les seves obres historiogràfiques, les *Chroniques de Espanya*, la va redactar en català, **Pere Miquel Carbonell** també ha de tenir un lloc entre els historiadors llatins de l'àrea lingüística catalana per altres obretes més breus, i moltes sota la forma epistolar, que tracten de temes i problemes de la història de Catalunya i d'Espanya en general.

Jaume Garcia, antecessor de Carbonell en el càrrec d'arxiver de la Corona d'Aragó, al costat d'Andreu Alfonsello i Dalmau de Raset, vicaris generals del bisbe Margarit, i Nadal Gàver i Pere d'Arenys, cronistes de llurs ordes religiosos, configuren el gros d'historiadors més importants del segle XV català.

Joan Margarit i Pau va ser un home de biografia intensa i compromès políticament. El cardenal Margarit (Girona *circa* 1422 - Roma 1484) pertanyia a una família de la noblesa procedent de l'estament militar i des de la seva infantesa va estar destinat al sacerdoci. Va residir a Itàlia en diverses ocasions.

Durant la seva primera etapa de formació va seguir cursos a la Universitat de Bolonya, enviat pel capítol catedralici de la seu gironina, del qual formava part des de l'edat de vuit anys. L'any 1441 ja és esmentat com a llicenciat en dret canònic al *Liber notularum* de la catedral de Girona, i el 1443 ja havia guanyat el doctorat en ambdós drets. Tenia vint-i-un anys.

El 2 de març de l'any 1448 va marcar l'inici de la segona etapa d'estada a Itàlia de Margarit. Va ser enviat a Roma per resoldre afers eclesiàstics. Així, des dels vint-i-cinc fins als trenta anys, Margarit va residir a Roma a la cort pontifícia de Nicolau V. L'any 1450 va ser admès com a clergue a la Cambra Apostòlica. A més, actuà d'ambaixador del papa i del rei Alfons davant de França.

Els anys següents allunyaren Margarit d'Itàlia. Obtingué el bisbat d'Elna, i entrà de ple en la política catalana com a membre del braç eclesiàstic. Això li permeté tornar a viatjar a Itàlia l'any 1459 com a ambaixador de Joan II davant del papa Pius II, i també ser nomenat nunci papal per a la Corona d'Aragó, la qual cosa el situà al costat de Joan II en la guerra civil de 1462-1472. Al final de la guerra fou nomenat bisbe de Girona. Més endavant ocupà el càrrec de canceller reial, que mantindria també durant el regnat de Ferran.

La quarta estada de Margarit a la península Itàlica s'ha de situar l'any 1481, quan deixà les corts de Barcelona i la catedral de Girona per a traslladar-se a Itàlia, com a ambaixador del rei Ferran, amb l'objectiu de dissuadir els veneci-

ans de negociar amb els turcs. En un primer moment la seva missió va fracassar, però el rei li envià noves instruccions i l'ajut d'un nou ambaixador, Bartomeu de Verí, amb el qual aconseguí que els estats italians signessin la pau.

La darrera llarga estada de Margarit a la ciutat de Roma és la del final de la seva vida, des de la fi de 1483, any en què el papa Sixt IV li concedí el cardenalat, fins al novembre de l'any 1484, en què va morir. La seva tasca en aquests últims anys de la seva vida va ser la de representant del rei Ferran davant del Vaticà. Encara avui roman enterrat a la ciutat de Roma, tot i que estava previst que el seu cos fos traslladat a la catedral de Girona posteriorment, per al repòs definitiu.

L'obra de Margarit, bàsicament en llatí però amb alguns textos en català, es pot agrupar en dos apartats:

a) D'una banda, tenim els *Discursos*, pronunciats davant de les corts catalanes (1454), davant del concili de Florència (1459), davant del duc de Milà (1459) i davant del senat venecià (1481), amb finalitats eminentment polítiques i pragmàtiques. Precisament el *Discurs al Senat venecià* és l'única obra que Margarit va veure impresa en vida, ja que es va editar a Roma l'any 1481.

b) D'altra banda, tenim els seus **tractats** sobre història, geografia, educació, dret i filosofia moral.

Margarit va escriure una guia moral per a la futura carrera de Ferran el Catòlic, la *Corona Regum*. En aquesta obra apareixen descrits els ideals renaixentistes respecte de l'educació dels joves que Margarit havia après a Itàlia. La *Corona Regum*, segons va assenyalar Tate (1976), autor de la monografia més important sobre Margarit, té el seu paral·lelisme i les seves fonts "en els teòrics de la monarquia papal. Els anys que Margarit passà al Vaticà després de la dissolució del concili de Basilea no han de ser oblidats. Si examinem els escrits dels partidaris del partit papal, com Agustí Triumphus, Ptolemeu de Lucca, Jaume de Viterbo, Torquemada, la semblança és impressionant, i encara més si prenem l'exemple particular de Rodrigo Sánchez de Arévalo".

Al *Templum Domini* Margarit exposa les seves idees sobre l'Església i l'Estat, i la doctrina política que es desprèn de l'obra és que considera el papa com a autoritat suprema tant de les qüestions espirituals com de les temporals. Margarit considera que el poder del rei és concedit directament per Déu i que, en conseqüència, ha de ser un eclesiàstic qui ha de controlar els seus actes. Sota aquestes premisses i en vista de la seva tesi, Margarit analitza el comportament dels reis d'Espanya.

Leonardo Bruni i Flavio Biondo són els dos historiadors que Margarit utilitza com a fonts per a escriure el seu *Paralipomenon Hispaniae libri decem*, obra molt més ambiciosa i de més envergadura que la seva *De origine regum Hispaniae et Gothorum*. Les *laudes* de les ciutats de Florència i Roma, dels dos autors respectivament, li serveixen per a escriure la seva pròpia obra de lloança del seu país i de la seva història.

És a dir, amb el model literari de Bruni i amb el model de la història de la península Itàlica al davant, Margarit elabora la seva pròpia aproximació a la història de la província que els romans anomenaren *Hispania*, entenent-la com un tot, tal com havia estat en l'antiguitat durant l'imperi Romà i, per tant, amb una noció molt renaixentista de la història, que valora no tant el patriotisme espanyolitzant de Margarit, sinó aquesta visió unitària que Roma va donar a la península hispànica, i que es va tornar a aconseguir amb el casament de Ferran i Isabel.

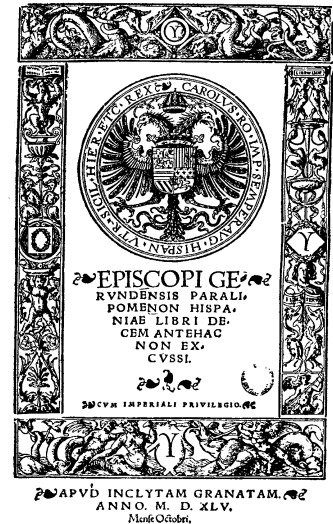
El *Paralipomenon Hispaniae*, de Joan Margarit, és la primera obra d'història d'Espanya elaborada a partir de l'ideari renaixentista.

Si Margarit no destacava precisament per ser un excel·lent patriota era perquè anteposava els seus ideals humanístics al seu patriotisme. La Itàlia del segle XV que va veure Margarit, esmicolada en estats, i l'ideal humanístic del renaixement de l'imperi Romà, impossible d'aconseguir, li van fer veure amb bons ulls la unió dels regnes hispànics sota un sol poder.

El *Paralipomenon* es pot dividir en quatre apartats atenent al seu contingut:

- 1) Una primera part de descripció geogràfica, que Tate (1976) denomina "etnogràfica i topogràfica" (llibre I).
- 2) Una segona part que conté la història d'Espanya durant el període precartaginès (llibres II i III).
- 3) Un tercer apartat corresponent a les guerres púniques a Espanya (llibres IV, V, VI i VII).
- 4) Finalment, l'apartat que descriu la dominació romana fins a Cèsar August (llibres VIII, IX i X).

Margarit és selectiu a l'hora de triar les seves fonts, tal com es pot comprovar en el fragment que hi ha a continuació, que pertany a la introducció de l'obra i en què Margarit ens assenjala la bibliografia que ha utilitzat, cosa que el fa un dels primers autors que ofereix tal informació. En el fragment Margarit ens presenta una bibliografia crítica:

Portada del *Paralipomenon*, de Joan Margarit.

"De historiographis Hispaniae

Quum inter rerum maximas Hispaniae ubertates, illius praecipuas scriptoribus gesta accuratissime perscrutarer tantam huiusce rei ariditatem exhibuit ut admirationem quod non leuem attulerit, si quo modo fieri potuit, ut inde tot uiri clarissimi prodeuntes, Hispanie tam grandia clarissimaque gesta scripturis tradere sint obliti.

Et quoniam inter omnes quos memoria hactenus celebrauit, quatuor recoluntur quorum tres laudabiles, quartus uero tolerabilis iudicantur. Laudabiles enim Trogus Pompeius Hispanus, quem Iustinus mirabili eloquentiam abbreviauit, Paulus Orosius Tarraconensis et Hisidorus Hispalensis; tolerabilis Rhodericus Toletanus. Ceteri uero ignorantiam caterua plurima, qui diuinationes et somnia contextuerunt. Quia tamen superiores tres singuli sua historia delectati, nobilissima maximaque Hispanie gesta pretermiserunt: quum Trogus Pompeius, quem Iustinus abbreviauit, licet Hispanus, Graecorum ac Asiaticorum gesta potius quam proprie prouincie describere delectatus, in eius opere ex quatuor et quadraginta libris ultimum Hispanis concedere est dignatus."

3.1.3. La biografia: Pere Miquel Carbonell

També caldria destacar la biografia com un altre gènere amb entitat pròpia dins de la historiografia. Els reculls *De uiris illustribus* apareixen amb una gran freqüència entre les obres dels humanistes. A l'àrea lingüística catalana l'inventari de Jeroni Pau, ja esmentat, i l'opuscle *De uiris illustribus catalanis*, de Pere Miquel Carbonell, inspirat pel mateix Pau, en són bons exemples.

Hem de considerar Pere Miquel Carbonell l'autor de biografies més importants de l'humanisme català. Però tinguem en compte algunes dades biogràfiques. Carbonell va néixer a Barcelona l'any 1434 i va morir a la mateixa ciutat l'any 1517. No tenim dades dels seus estudis, però coneixem bé els càrrecs que va exercir. L'any 1458 el rei Alfons IV li va concedir el primer càrrec: notari públic. El rei Joan II el va ratificar en el càrrec l'any 1478. Abans, però, l'any 1477, va ocupar la vacant d'arxiver reial produïda per la mort de Jaume Garcia, i al mateix temps va ser nomenat escrivà reial.

Durant la seva llarga vida Carbonell va mantenir una passió persistent per les lletres i pels llibres, fos copiant textos d'altri amb la seva magnífica cal·ligrafia humanística, fos escrivint les seves pròpies obres literàries. Fruit d'aquesta passió són la seva biblioteca i els seus memorials, en els quals s'han conservat obres inèdites importants de l'humanisme català, textos d'humanistes italians i una gran quantitat de notícies valuosíssimes per a conèixer de primera mà l'humanisme català del segle XV.

Pere Miquel Carbonell és un personatge singular de la història literària catalana. Instal·lat sempre a Barcelona i sense haver residit mai a Itàlia, Carbonell va introduir a Catalunya les noves tendències de l'humanisme italià sobretot a través de Jeroni Pau, el qual, de Roma estant, destriava amb el seu bon criteri tot allò que calia conèixer per a innovar la cultura catalana i allunyar-la de mètodes bàrbars i desfasats.

Manuscrit copiat per Pere Miquel Carbonell conservat a la Biblioteca de Catalunya. Es tracta de la còpia de l'obra *De coniuratione Catilinae*, de l'historiador romà Sal·lusti.

Així, el paper de Carbonell a Catalunya és comparable al d'un **Hartmann Schedel** a Alemanya. Posem-ne un exemple: Carbonell va copiar en un dels seus manuscrits, conservat a la Biblioteca Universitària de Barcelona, gran part de l'obra del seu compatriota i assessor Jeroni Pau, al costat d'obres d'humanistes italians com ara Paolo Pompilio. Schedel va copiar en un dels seus manuscrits, conservat a la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, part de l'obra de Conrad Celtis, el més gran humanista alemany del segle XV, al costat d'obres de Jeroni Pau. Carbonell i Schedel van actuar de difusors i divulgadors de l'obra dels humanistes.

La **producció literària** de Carbonell és d'una coherència total amb la seva figura i amb la seva professió. Resultat de la seva tasca com a arxiver reial és el Carbonell historiador, que redacta durant anys les seves *Chròniques d'Espanya*, acabades l'any 1513, obra que el situa en un lloc d'honor entre els historiadors del segle XV, tal com es reflecteix en la historiografia posterior amb referències obligades al text de l'autor.

Chròniques d'Espanya és escrita a instàncies de Jeroni Pau, el qual va col·laborar en la seva redacció durant els darrers anys de la seva vida, quan, malalt, va tornar a Barcelona l'any 1492 per a romandre-hi fins a la seva mort, cinc anys després. Cal destacar el fet que Pau no va escriure ni una sola paraula en català i, en canvi, l'obra més gran de Carbonell va ser escrita en aquesta llengua. Probablement va ser el mateix Pau qui va impulsar Carbonell a utilitzar el vulgar. En el projecte renovador de Pau la tasca reservada a Carbonell passava per l'ús del català. Pau, però, es va reservar el llatí per a ell.

Amb tot, Carbonell també va escriure en llatí. Podem mencionar el seu opuscle històric *Super facto expulsionis hereticorum iudeorumque... nec non recuperatione comitatum Ruscinonis et Cerritaniae* de 1493, i el seu extens epistolari, amb corresponents com Jeroni Pau, Joan Vilar, Guillem Fuster o Lorenzo Lippio, entre altres. Però sobretot cal destacar el recull de biografies *De uiris illustribus catalanis*, iniciat l'any 1476 i ampliat al llarg dels anys. Carbonell va escriure biografies més extenses com *De origine uitaque et obitu magistri Bartholomei Oller*, de 1507, o *De uita et miraculis diui Seuiri Barcinonensis*, de 1512.

Tampoc no podem oblidar una gran quantitat de notes autobiogràfiques esparses en els seus memorials que, juntes i ordenades cronològicament, bé podrien formar un volum gros de memòries o de dietari personal, perquè hi ha els dos gèneres, i que ens donen una extraordinària informació de primera mà de la vida barcelonina del segle XV.

Veurem alguns exemples de la prosa llatina de Carbonell, primer a través de la introducció del seu *De uiris illustribus catalanis*:

Fragment d'una pàgina manuscrita en la qual es pot veure, a dalt a l'esquerra, el segell de Pere Miquel Carbonell.

"[1] Posteaquam a Bartholomeo Fascio Genuense oratore maximo de uiris illustribus Italiae quaedam commemorata fuere, decebit igitur Catalanos aetatis nostrae uiros utique illustres mihi eorum asseclae et conterraneo peropportune enumerare. Quom tantorum Catalanorum, ingenio et sapientia praestantissimorum, praeclara facinora atramento et calamo obseruari debere mihi palam uideatur; quorum quaedam ex fragmentis contribuli mei Hieronymi Pauli iurisconsulti excerpta, quaedam etiam a me aggregata fuerunt. Si qui in dies occurrerint aut nouiter postea phama excellent, his, si uita superfuerit, adiicientur. Nunc autem ad re uenio."

Amb aquest opuscle Carbonell s'afegeix a la llarga llista de biògrafs de la literatura llatina clàssica i humanística, com és ara Plutarc o Corneli Nepot, entre els clàssics, el mateix Fazio, mencionat pel nostre autor, i Vespasiano da Bisticci o Enea Silvio Piccolomini, entre els humanistes. El recull de Carbonell s'inspira i està escrit a partir d'uns fragments de Jeroni Pau, com hem pogut llegir.

El *De uiris*, de Carbonell, conté les biografies dels homes que l'arxiver barceloní va considerar les figures cabdals de les lletres entre els catalans del seu temps. Són quinze homes il·lustres biografiats, nou dels quals són oriünds del Principat, tres són valencians, dos són d'origen balear i un prové de la Catalunya Nord. El ventall de procedència dels protagonistes de les biografies de Carbonell, doncs, s'obre en l'espai que avui anomenem *Països Catalans*.

L'opuscle *De uiris* de Carbonell compleix una funció molt important dins de la història de l'humanisme del nostre país. El llibret de Carbonell es pot considerar la **primera aproximació a l'humanisme català**. Durant segles, el text de Carbonell ha servit de base a l'hora de parlar d'aquesta qüestió, i els homes biografiats per Carbonell han estat mencionats en unes quantes històries de la literatura com els primers grans humanistes de la Corona d'Aragó. Tots els personatges que figuren en l'opuscle van escriure en llatí o, a tot estirar, en llatí i en català.

L'altre exemple de la prosa de Carbonell que veurem prové d'una de les epístoles que l'arxiver va escriure al seu amic el jurisconsult Joan Vilar, a l'estiu de 1475. Carbonell hi posa de manifest la seva passió per les lletres:

"[1] Petrus Michael Carbonellus Ioanni Villario P.S.D.

Nescio uir egregie ac mactae uirtutis quae natura quaeque amatio me teneant tantopere obuolutum ac circumdatum, ut res bellissime gestas atque oratorias non modo loco uno, sed etiam multis adnotare studere et scribere compellar; forte fit quandoquidem coniectamus suauitatem et elegantiam nos assecuturos praecipue quae ab illustribus uiris scripta comperiuntur. [2] Ego uero id unum tibi dice-re ausim quod licet sum re uxoria captus et re familiari maxima his in fluctibus onustus redditi-busque priuatus et multis implicitus laboribus atque taediis quae iam pati uix nequeo, ni dii faue-ant, tamen dies noctesque nihil aliud agere cupio nisi uirorum illustrium doctrinam acquirere, et nihilominus scribere semper et legere quae mihi solatia sunt ingentia."

Just a continuació d'aquest fragment, Carbonell fa una llarga citació de l'humanista italià Pier Paolo Vergerio i de la seva obra *De ingenuis moribus liberalibussque studiis et de liberis educandis*, el primer tractat sistemàtic sobre els *studia humanitatis*. El motiu de la carta és demanar a Vilar que li aclareixi els dubtes que té sobre el mot *geta*. En realitat, es tracta d'un fals motiu, perquè tal com podem llegir en una nota al marge de mà del mateix Carbonell "*haec*

hesitatio in me Carbonello non existit, sed sciens eam hic inserere curavi adeo ut dicto Villario rescribendi causa essem", i és que ja havien esgotat la qüestió que els havia entretingut en les vuit cartes que s'havien intercanviat sobre l'origen de Guifré i la genealogia dels comtes de Barcelona. És una bona mostra de la *litterarum aviditas* de l'arxiver barceloní. I és una mostra immillorable del caràcter erudit i retòric que impregna les cartes humanístiques i de la varietat temàtica dels epistolaris del Renaixement.

3.1.4. Els autors d'epistolaris: Arnau Descós

Si en algun gènere és ric i variat l'humanisme català, és precisament en el **gènere epistolar**. Són molts els autors que adopten aquesta forma literària. Podem mencionar els procedents del Principat, Bernat Andor, Francesc d'Arinyó, Pere Badia, Bernat Boïl, Pere Miquel Carbonell, Joan Casanova, Francesc de Casa-saja, Antoni Caixal, Joan Ramon Ferrer, Arnau Fonolleda, Guillem Fuster, Felip de Malla, Jordi d'Ornós, Jeroni Pau, Pere Terrassa i Joan Vilar; els valencians Jaume Martí, Francesc Martorell, Joan Olzina i Joan Serra, i, finalment, els mallorquins Arnau Descós, Esperandeu Espanyol i Ferran Valentí.

Si ens fixem en el contingut dels epistolaris, veurem que la **temàtica** de les composicions va des de les epístoles purament de circumstàncies, escrites en moments de respir de la feina de la cancelleria per part de secretaris i buròcrates lletraferits, fins a opuscles que, sota la forma epistolar, desenvolupen qüestions gramaticals, etimològiques o històriques des d'un punt de vista rigorosament científic, passant per epístoles panegíriques o epístoles pròleg. Si haguéssim de reduir a dos grups la producció epistolar que ara examinem, distingiríem les **cartes assaig** de les **cartes (auto)biogràfiques**. Hi afegirem que no hi ha cartes d'amor, ni tampoc cartes en vers.

Arnau Descós va ser poeta tant en llatí com en català, és autor d'un corpus epistolar dels més importants de la literatura humanística catalana i també va destacar com a lul·lista. Descós pertanyia a una il·lustre família mallorquina que el va enviar a Nàpols, on va estudiar humanitats. Va mantenir amistat amb Bernat Boïl, primer vicari de les Illes Occidentals, Esperandeu Espanyol, regent de la càtedra lul·liana de Mallorca des de 1481, i Jeroni Pau, l'humanista més important del segle XV català, entre altres.

Les cartes de Descós són un model d'erudició clàssica i bíblica, al mateix temps que presenten una gran varietat temàtica, que va des de qüestions purament personals que no excedeixen els límits del món particular de Descós fins a qüestions importants per a la història del lul·lisme a Mallorca, i ens ajuden a copsar l'ambient en què es movien els humanistes. Autors com Horaci, Vir-

gili, Ovidi, Propèrci, Ciceró, Quintilià, Tàcit, Sèneca, Marcial, Persi o Juvenal omplen les pàgines retòriques de Descós i conviuen amb noms com Lactanci, sant Agustí, sant Jeroni o Ramon Llull.

Sovint les mencions dels clàssics serveixen de pretext per a escriure l'epístola, però a vegades només són un ornament preciós de la carta, o sovint són utilitzades per a donar consells i difondre els ideals dels *studia humanitatis*. Amb les seves cartes Descós confereix un mosaic de la vida d'un determinat grup social de la Mallorca del segle XV, el dels humanistes i les seves relacions amb l'exterior. Les peces del mosaic, triades entre el bo i millor de la literatura llatina clàssica i els textos bíblics, acaben dibuixant un fresc costumista i determinen fins a quin punt l'humanisme balear pot anar de bracet amb el que contemporàniament s'havia format a Barcelona i abans a Roma o a Nàpols. Pocs autors del segle XV català ens han deixat un mostrari tan ric i tan extens com el de Descós.

L'ús dels recursos retòrics i l'admiració per la retòrica són presents en la majoria de les obres de Descós, siguin en prosa o en vers. El mallorquí demostra la seva pràctica retòrica, emulació de Ciceró, i el seu coneixement de Quintilià. Vegem-ho en el fragment següent d'una epístola de 1488, dirigida a Boïl, a qui dedica grans elogis:

"His proximis diebus accepi epistolam tuam, quam mirum in modum peroptabam ut in his ipsis de quibus me certiore reddidisti gratularer; uerum enimvero maiori me affecisses laetitia si crebriores ac longiores, ut promisisti, scripsisses litteras; quam praesertim animaduerterem quae et quales illae tuae forent epistolae, quarum, ut ais, breue prooemium illa prior erat. Quae tam dilucida atque elegans narratio, partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio! Quae tam concinna exornatio, quae tanta maiestas sententiarum illa esset, quarum tam subline prooemium, tantae festiuitatis plenum, me adeo beneuolum, attentum et docilem fecit!"

Cal destacar que les parts del discurs que enumera Descós en aquest fragment es corresponen amb les que descriu Ciceró a *De inuentione*; a més, hi afegeix el *prooemium* del qual parla Quintilià a IV, 1, 1. Quan Descós qualifica la *narratio* també pren el model de Quintilià (IV, 2, 36), *"erit autem narratio aperta ac dilucida"*. I no cal dir que el mallorquí recull la darrera frase del fragment de Quintilià (IV, 1, 5), *"si beneuolum, attentum, docilem fecerimus"*, i de Ciceró *De inuentione* (I, 15, 20), *"si eum beniuolum, attentum, docilem confecerit"*.

Però, com dèiem, el seu coneixement dels clàssics llatins i grecs es fa evident no solament en les fonts, sinó també en les citacions que apareixen en les seves epístoles. En una epístola dirigida a un deixeble seu, el jove Abelló, que dilapidava el seu temps amb els plaers de Venus, Descós li dóna una sèrie de consells i l'intenta dissuadir de la vida que porta utilitzant el model de Properci (II, 12, 14, i II, 30, 1-2 i 7-8). Aquestes recomanacions de Descós al seu deixeble incorporen la mateixa visió de l'amor i de la vida que manifestava Jeroni Pau en la seva elegia *Triumphus de cupidine*, en la qual reutilitzava Properci i també Ovidi.

Aquest apunt ens ofereix la possibilitat d'assenyalar les relacions entre els humanistes del Principat i els de les Illes. De ben segur que existien, com proven les referències mútues que trobem en les obres. Tant és així que en les cartes de Descós trobem mencions de Jeroni Pau o de Lluçia Colomines, i que en un dels manuscrits de Pere Miquel Carbonell es conserva l'única composició poètica que es coneix, ara per ara, de Bernat Descós, germà d'Arnau. De les relacions establertes entre Pau i Esperandeu Espanyol a Roma a la fi del segle XV, se'ns en parla també a l'obra de l'humanista romà Paolo Pompilio. La cort del cardenal Roderic de Borja de la Roma del darrer quart del segle XV és un dels moments de relacions intenses entre humanistes catalans, valencians i mallorquins en terres italianes.

Probablement aquestes relacions començaren a la península Itàlica, o bé per coneixences establertes entre uns i altres en les seves etapes de formació en centres universitaris italians, o bé per la tasca conjunta que en un moment determinat podien haver dut a terme, o bé per estar a redós d'un mateix professor.

Per exemple, es pot citar aquell primer moment d'encontre, que mencionàvem anteriorment, en la cort del Magnànim a Nàpols. Només hem de recordar la relació entre Valentí i Panormita, o Descós i Pontano, o el fet que en un mateix manuscrit conservat a la Biblioteca Nazionale de Nàpols apareguin junts poemes de Valentí, de Panormita, de Nicolau de Pax o de Lluçia Colomines. El cercle es tanca amb la correspondència descoberta recentment, l'amistat i el tracte familiar entre el mateix Valentí i el gramàtic barceloní Joan Ramon Ferrer. Aquest entramat de relacions, que encara s'ha d'estudiar a fons, ens proporciona un quadre prou complet i interessant de l'humanisme catalano-balear, d'inspiració i factura italiana i avantguardista.

3.1.5. La gramàtica: Joan Ramon Ferrer i Joan Esteve

Entre els gramàtics de l'humanisme català cal anotar el català Joan Ramon Ferrer, el valencià Joan Esteve i el mallorquí Joan de Pastrana. Durant anys, aquests autors han merescut el qualificatiu de bàrbars, les seves obres s'han

Poesia de Descós

Correcta i acurada, és una mostra del criteri renaixentista. No li coneixem cap altre metre que no sigui el díctic elegíac, que utilitza per a enviar un obsequi a un amic a la manera epigramàtica de Marcial, o per a compondre una invocació a la Verge en la qual es barregen Apol·lo i les muses. Jocs de mots i ornaments retòrics són ingredients que no falten en els seus poemes. Dels models clàssics emprats per Descós en la seva obra poètica podem esmentar Virgili, Tibul, Marcial, Claudià, Properci o Prudenci. A vegades, Descós barreja prosa i vers.

considerat medievals i s'han contraposat a l'obra del Nebrija. En realitat han estat presentats com autors ancorats en la foscor de l'edat mitjana amb la finalitat de fer brillar més la figura d'Antonio de Nebrija.

Sense voler restar mèrits a l'humanista castellà, és arribada l'hora de situar la producció gramatical dels nostres humanistes en el lloc que li correspon. Els estudis recents i els que encara es troben en curs de realització són els que ens han de fer esmenar l'error i alliberar els gramàtics catalans de la foscor en què se'ls havia reclòs.

La manipulació de les fonts clàssiques i de les obres dels humanistes italians és exemplar en autors com Esteve i Ferrer. La selecció que fan de les fonts i l'habilitat que tenen a l'hora d'utilitzar-les són equiparables a les d'un Valla, per posar un exemple gens sospitós de medievalisme, acusació que s'imputava a Joan Ramon Ferrer i al mateix autor del *Liber elegantiarum*.

Ferrer i Esteve mantenen molts punts de contacte, tant biogràfics com professionals i intel·lectuals. Ara sabem que les *Institutiones grammaticae* de Priscia i les *Elegantiae* de Valla són les fonts bàsiques del tractat *De pronomibus* de Joan Ramon Ferrer. Ara sabem també que els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, impresos el 1473, són, a més de les *Elegantiae* de Valla, la font més important del *Liber* d'Esteve, tot un tractat humanístic amb moltes similituds amb el *De compositione* de Gasparino Barzizza, o els *Rethoricae praecepta* d'Enea Silvio Piccolomini.

Pel que fa al barceloní **Joan Ramon Ferrer**, suposem el seu naixement dins de la primera meitat del segle XV. Com la major part dels humanistes catalans quatrecentistes va estudiar dret civil a Bolonya, on es doctorà l'any 1451. En aquesta ciutat va mantenir una disputa sobre l'antiguitat de les lleis del *Digest*, en la qual va resultar vencedor i va merèixer els elogis dels professors que havien estat nomenats jutges per a l'ocasió. Posteriorment Ferrer va exercir com a jurista a Barcelona.

Pel que fa a l'obra de Ferrer, la podem dividir en tres apartats:

1) De **tema jurídic** són les obres *De antiquitate legum*, *Matricula iurisconsultorum*, *Consilia et allegationes super varias quaestiones iuris civilis* i una *Epistola ad Ferrandum Valentinum*.

2) Va escriure **poemes de circumstàncies** en llatí en lloança de diversos amics i dos llargs poemes en hexàmetres, *Politica* i *De uita et laudibus Virginis Mariae*, i algun poema en català.

Nota

El professor Giovanni Lamola va dir de Ferrer que era "*non solum legum, sed philosophiae, oratoriae, reliquarum bonarum artium doctissimum et cultissimum*".

3) De **tema gramatical** són el monumental tractat *De pronomibus*, l'opuscle *De sui natura* i el *De elegantiss breuiarium*, un resum de les *Elegantiae* de Lorenzo Valla.

En el *De sui natura*, tractat en forma d'epístola dirigida *scribis regiis*, Ferrer ens ofereix un enfilall d'exemples presos dels clàssics, de Valla i de Priscia per arribar a demostrar la seva tesi, en aquest cas sobre el doble valor del pronom reflexiu *sui*, l'ús del qual havia estat criticat a ell mateix per part d'uns *aemuli*. La font que utilitza per a la composició d'aquest opuscle és el *De reciprocatione sui et suus* de Lorenzo Valla, que apareix normalment incorporat com a annex a les *Elegantiae*. Una de les particularitats de Ferrer és que gosa fins i tot criticar Valla quan li sembla oportú.

Sembla que és a partir d'aquesta obra que Ferrer s'interessa pels **pronoms** en general i decideix emprendre un estudi més aprofundit sobre la totalitat dels pronoms, que encapçalarà amb una *Epistola doctibus grammaticam Barcinonae*, a manera de proemi, a més d'una *Tabula* de continguts per a facilitar la consulta del volum i el mateix *De sui natura*. Tot plegat forma el gruixut manuscrit de 834 folis, conservat a l'Arxiu Capitular de Barcelona, i autògraf de Ferrer.

Amb els darrers treballs sobre els tractats gramaticals de Ferrer, el jurisconsult barceloní se'ns mostra allunyat del Ferrer bàrbar i vituperat, i ens referma en la idea d'un Ferrer humanista, gran coneixedor dels clàssics, preocupat per l'educació dels joves, vertaders motors del canvi que l'humanisme representa en la societat, i guardià de l'elegància de la llengua llatina que s'utilitza en el seu temps.

L'exordi del tractat sobre la naturalesa de *sui* ens servirà per a exemplificar el que acabem de dir. Amb paraules de Cobos (1995), "Ferrer planteja el problema de la *latinitas*: si hi ha alguna mena de dubte sobre ella, cal decidir-ho amb el testimoni dels *auctores*":

"De sui natura. Epistola scribis regiis.

[1] *Ioannis Raimundus Ferrarius scribis regiis salutem.*

[2] *Nil iustius, nil decentius, nil conuenientius, nil magis quasi necessarium, nihil denique iocundius esse reor, doctissimi uiri, quam si in quopiam opusculo quod quis pro rei dignitate, quoad potuerit latinum politumque scripserit, dubitationis aliquid a peritis disertique uiris super ipsa latinitate fiat, in qua oratores summi magnopere attendendum praecipunt, Terentii, Virgili, Ciceronis, Salustii, T. Liui nostrorumque iureconsultorum instar id decidere et rem dubiam extricare et luce clariorem efficere, ut qui scripserit, is ab omni nota expiatus sit et hi qui dubitauerint nodum super re ipsa de cetero in scirpo non quaerant, ne eis dici posset quod Pamphilus Terencianus ille dicit in Andria: «Nodum in scirpo quaeris».*

El valencià **Joan Esteve**, nascut probablement al començament del segle XV, va formar part de l'escrivania reial a la Nàpols del Magnànim, on va estar en contacte amb les idees renovadores de l'humanisme italià representades pels humanistes que freqüentaven la cort del Magnànim, com ara Fazio, Beccadelli

o Pontano. El retorn a València com a notari de la ciutat va portar implícit el paper d'innovador. Finalment el seu pas al capdavant de l'escripcia capitular de la catedral de València li permeté accedir a una de les biblioteques més grans de la ciutat, la qual cosa li facilitaria la tasca de redacció de la seva obra, el *Liber elegantiarum*.

Joan Esteve destaca com un dels autors quatrecentistes del regne de València més directament influenciat per l'humanisme italià. Tot plegat ens porta a refermar-nos en la idea que a la València del segle XV no solament la medicina té un paper importantíssim, sinó que també el tenen la gramàtica i la retòrica. El diccionari d'Esteve n'és un dels grans exemples, com també ho és l'obra de Joan Serra, que, com veurem més endavant, encara s'ha d'estudiar.

Lluís B. Polanco en el seu treball recent sobre Esteve (1995) afirma que "el *Liber* té com a finalitat exclusiva l'ensenyament del llatí". Aquest enunciat ens fa canviar la perspectiva amb la qual fins ara contemplàvem aquesta obra, massa centrada en l'estudi lexicogràfic del català.

Així, a partir d'ara hem d'atorgar al *Liber* un valor afegit, perquè al costat de la riquesa lèxica que ofereix, fonamental per als estudis d'història de la llengua catalana del darrer quart del segle XV, podem adonar-nos que la seva configuració última és la d'una gramàtica o una retòrica llatina, amb ordenació alfabètica, per a l'ús de catalanoparlants.

Per Joan Esteve, la composició del *Liber* respon a una **necessitat pedagògica i educativa**. Aquesta és precisament una de les motivacions centrals de l'humanisme: reformar a partir de l'ensenyament, infondre la renovació de les idees als joves a partir de l'escola per tal de modernitzar la societat. Si la finalitat última del *Liber* respon a aquesta necessitat, si efectivament és una *paideia*, qui pot negar que això és humanisme?

Hi ha exemples clars que mostren que no hi ha tanta diferència entre els continguts de l'obra de Nebrija i la de Joan Esteve, i que mostren també que l'obra d'Esteve té una petjada humanística més gran que la d'Alonso de Palencia. I encara podrem afegir-hi més exemples que ens ajudaran a escurçar les distàncies tan bàrbares que s'havien establert entre l'humanista castellà, Nebrija, que passa per ser "el introductor del Renacimiento en España", i els humanistes com Esteve i el mateix Joan Ramon Ferrer, primerencs i de vora mar.

Esteve va tenir la sort de veure la seva obra publicada ben aviat, l'any 1489, i a Itàlia, concretament a Venècia, la qual cosa suposava, en primer lloc, que el *Liber* havia despertat interès, intel·lectual o comercial, entre els seus contemporanis a Catalunya i a València, però també, i el que és més important, a Itàlia; suposava a més la intuïció dels editors en el sentit que aquesta obra havia de ser d'ús fonamental en les escoles i, per tant, de venda assegurada; suposava finalment un reconeixement a la tasca de sistematitzar un vocabu-

Vegeu també

Vegeu el subapartat 3.1.6 d'aquest mòdul didàctic.

lari d'aquestes característiques, i, a més, oferia una difusió més gran de l'obra entre els humanistes d'arreu d'Europa i projectava el *Liber* a uns àmbits de lectura o de consulta potencials ben poc freqüents a l'Europa del segle XV, i quasi impensables per a l'autor d'un vocabulari català-llatí.

3.1.6. Joan Serra i la retòrica

Joan Serra va néixer a València durant el primer quart del segle XV i va morir després de 1473. De les poques dades que tenim de la seva vida sabem que va estudiar a Tolosa de Llenguadoc, i que va ser secretari del rei Alfons el Magnànim i de l'emperador d'Alemanya. En alguns manuscrits se l'anomena *scriptor imperialis*.

També sabem que Serra va residir a Milà l'any 1435, i a Florència l'any següent al servei del Magnànim, de qui va ser bibliotecari des de l'any 1437 fins al 1442. Posteriorment va exercir de professor de retòrica a Montpeller, almenys durant l'any 1447, i l'any 1458 ocupava una plaça de docent a la mateixa Tolosa, d'on es conserva documentada la polèmica que va mantenir amb el petrarquista Giacomo Publicio. Així mateix, és possible que es pugui identificar amb un mestre de gramàtica de Barcelona de 1455. Va relacionar-se amb alguns dels humanistes més importants del *quattrocento* italià, com Lorenzo Valla.

La seva **obra literària**, tota en prosa, es pot classificar dins del gènere epistolar, i dels tractats retòrics i teològics. Les seves obres segueixen el model del primer humanisme italià. Algunes ja han estat editades i d'altres romanen encara inèdites. Pel que fa a les *Epistulae*, els destinataris són diversos: l'humanista Giacomo Publicio, Ludovico Orsini o els seus alumnes. Es conserven també algunes epístoles que el mateix Valla va escriure a Serra.

Pel que fa al **conjunt de tractats**, el dividirem en dos grups:

- a) El primer grup comprèn els tractats teològics.
- b) El segon, els tractats estrictament retòrics.

Però tot i la subdivisió que acabem d'establir, les obres de Serra semblen un pur **exercici d'estil**, ja que Serra considera que és l'eloqüència la que confereix més dignitat a l'home, tal com es desprèn dels seus mots del *De controuersia trium anime potentiarum*:

"E ramo certe ipsius artis disputatricis ad magnum et latum ramum bene dicendi scientia transulamur, que inter partes rationis ciuilibus coniunctissima est. Ibi que de suo pomo libantes tantam uim capimus, ut non modo humanas mentem sedare, uerum etiam ad uota nostra uoluntates audientium inclinare possimus: quod nihil in cetu hominum quasi utilius arbitramur."

Epístoles inèdites

La majoria de les epístoles que va escriure Serra romanen encara inèdites en diversos manuscrits conservats a la Universitní Knihovna de Brno, a la República Txeca, i a la Bibliothèque Nationale de París.

Entre els tractats del primer grup, és a dir, els teològics, cal assenyalar els que esmentem a continuació:

1) *De controuersia trium animae potentiarum*, obra dedicada a Nicolau V, dirigida al cardenal Domenico Capranica i escrita entre 1447 i 1455. A la Biblioteca Apostòlica Vaticana es conserva l'únic manuscrit conegut d'aquest text.

2) Una altra obra és *De contemplatione amicitiae in coniunctione animae et corporis*, dedicada a Bernard de Rosier, arquebisbe de Tolosa, l'any 1454. El text es conserva manuscrit a la Bibliothèque Nationale de París.

En el segon grup s'han de situar els tractats retòrics següents:

1) *Ars noua epistolarum*, obra escrita potser a Montpeller l'any 1447; es conserva manuscrita a la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, a la Burgerbibliothek de Berna, a la Universitní Knihovna de Brno i a la Staats-und Stadtbibliothek d'Augsburg. Encara no ha estat mai editada en la seva totalitat, només el pròleg i el colofó han estat transcrits del volum manuscrit de Munic per Josep Perarnau l'any 1985.

2) *De agro nouiter sato*, obra escrita a Tolosa de Llenguadoc l'any 1448 i conservada a la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla i a la Universitní Knihovna de Brno a la República Txeca.

3) *De institutione rethorica dialogus*, obra escrita l'any 1455 i conservada a l'Offentliche Bibliothek der Universitat de Basilea i en una còpia incompleta a la Bibliothèque de la Ville de Colmar.

El tractat *De agro*, juntament amb el *De contemplatione* i amb l'*Epistola responsiva ad Iacobum Publicium*, van ser editats per Evencio Beltran l'any 1989 dins d'un volum que publicava textos inèdits "d'autors francesos". Pel fet d'haver exercit el seu mestratge a Tolosa, Joan Serra va esdevenir francès. Si a Catalunya els estudis humanístics s'haguessin iniciat abans, probablement no s'hauria produït aquesta circumstància dissortada.

Posteriorment, l'any 1992, el mateix Evencio Beltran va editar el tractat *De controuersia* junt amb el tractat *De institutione*, afegint-hi aquest cop la nota següent sobre l'autor: "*humaniste espagnol qui a exercé une grande partie de son activité en France*".

Per al seu tractat *De institutione rethorica*, Serra adopta la forma de diàleg entre un *magister* i un *discipulus*. Divideix el tractat en quatre parts:

a) A la primera tracta d'*honesto, utili, necessario*.

b) La segona part la dedica a l'art d'escriure epístoles.

c) La tercera part tracta dels colors de la retòrica.

d) Finalment, a la quarta part s'explica quines són les millors maneres de dirigir-se als dignataris eclesiàstics i civils.

Joan Serra segueix els models clàssics de la *Rhetorica ad Herennium*, Ciceró, Quintilià, Sèneca el Vell, Plini el Jove, Servi, Terenci, Virgili, Martià Capella, i menciona els humanistes italians Gasparino Barzizza i Leonardo Bruni.

A part dels editors ja mencionats, Joan Serra també ha merescut l'atenció de Francisco Rico i d'Agostino Sottili, el qual ha estudiat la seva relació amb Giacomo Publicio. Actualment Jaume Turró treballa sobre l'obra retòrica de Serra.

3.1.7. Secretaris reials. Els preàmbuls

En uns moments en què la maquinària dels estats adquireix més transcendència en la societat, en què les relacions entre uns estats i els altres esdevenen primordials i en què es creen nombrosos llocs de treball en les cancelleries cada vegada més grans, ocupats per humanistes o bé per homes d'una sòlida formació intel·lectual, és del tot necessari parlar dels **documents** que genera la burocràcia incipient i molt especialment dels elaborats **preàmbuls** que precedeixen qualsevol document de rellevància.

Es tracta evidentment d'un gènere menor, al qual dedicarem uns quants mots, per més d'una raó. La més contundent és la qualitat dels preàmbuls. Altres raons que s'hi afegeixen són la gran quantitat de preàmbuls que s'han conservat als nostres arxius i la categoria intel·lectual dels seus autors. N'esmentarem els noms més importants: Jaume Pelegrí, Francesc Martorell, Joan Olzina, Arnau Fonolleda, Francesc d'Arinyó i Mateu Malferit.

Alguns d'aquests personatges excel·leixen també com a traductors, autors d'epistolaris o tractats diversos, van mantenir intenses relacions amb humanistes italians de la categoria de Lorenzo Valla i Antonio Beccadelli el Panormita, i van gaudir d'una gran consideració en el seu temps, com demostra el fet que alguns van merèixer de ser biografiats per Vespasiano da Bisticci en les seves *Vite di uomini illustri*.

3.1.8. Metges i astròlegs valencians

La València del segle XV crea el cultiu necessari per a tot el que es produirà durant el segle següent. Algunes de les característiques més específiques de la València quatrecentista són precisament la qualitat i la internacionalitat dels científics i dels metges.

Recordarem en aquest sentit la nissaga de metges de la **família Torrella**. Ferrer Torrella va exercir de metge a València i va ser pare de tres metges importants: Ausiàs, que exercí a Càller, Gaspar i Jeroni Torrella.

Després dels primers estudis a València, els Torrella s'havien doctorat a les universitats de Siena i de Pisa, on havien estat deixebles de Pierleone da Spoleto, filòsof neoplatònic i metge de Llorenç el Magnífic. Gaspar Torrella va treballar a la cort de Roderic de Borja, com a metge personal del cardenal, ja convertit en el papa Alexandre VI, i posteriorment de Juli II. Durant dos anys va ser també bibliotecari de la Vaticana. Jeroni Torrella, en canvi, va fer la seva carrera a València, on va ocupar la càtedra de medicina de l'Estudi General i més endavant es va convertir en el metge de Ferran II. Un dels seus estudis astrològics és una rèplica a l'obra de l'humanista florentí Pico della Mirandola. Tant l'un com l'altre van escriure tractats mèdics i astrològics, publicats a Roma i a València respectivament, i van gaudir d'un gran prestigi.

Cal anomenar un altre valencià, Pere Pintor, també metge d'Alexandre VI i autor de tractats mèdics publicats a Roma. Amic de Jeroni Torrella era l'astròleg Bartomeu Berp, el qual protagonitzà una forta polèmica amb el polonès Iacobus de Zalesie. També cal esmentar el metge i matemàtic Joan de Bòsnia, professor de l'Estudi General valencià. I no hem d'oblidar l'astrònom Bernat de Granollachs.

3.2. El segle XVI

La **consolidació i l'afermament de l'humanisme català** es produeix al segle XVI, com a resultat lògic, però una mica precipitat, de tot el que havia succeït durant el segle anterior. És sobre les bases ben fonamentades que s'havien establert durant el *quattrocento* que poden aparèixer figures d'una categoria intel·lectual tan considerable com aquelles de què tractem en aquest subapartat.

La importància d'algunes de les personalitats que sorgeixen al segle XVI esdevé tan universal que ja deixen de ser patrimoni únicament de l'àrea catalana, per a esdevenir figures cabdals de l'humanisme europeu. Hem de tenir present, però, que sense tot el que l'havia precedit no s'hauria pogut produir mai un personatge com Lluís Vives, figura preminent del període.

Metges representats per Jaume Huguet en el *Retable de sant Abdó i sant Senen*, de 1460.

La **literatura humanística** que es produeix durant aquest segle segueix, d'una banda, el model italià, el romà i ara també el florentí, i, d'altra banda, el model centreeuropeu. Hem de pensar que molts dels grans noms de l'època no solament estudien a París o a Lovaina, sinó que a més pateixen l'exili en aquests llocs. Així, la influència d'Erasme és important especialment a València, en menys intensitat a Mallorca i amb molt poca incidència a Catalunya.

3.2.1. La poesia: Martí Ivarra i Joan Àngel González

Si durant el segle XV la major part dels poetes llatins eren juristes, al segle XVI predominen els professors, universitaris, o catedralicis o reials. També hi ha canonges i metges, però no tants. La poesia que s'escriu en aquests moments continua essent escolar i panegírica, però persegueix un ideal artístic ben evident. La major part dels poetes neollatins del XVI van veure les seves obres impreses.

El cas més clar és el de **Joan Baptista Anyes**, el qual ja l'any 1527 publicà *l'Egloga in Natiuitate Christi* i el *Gemmatu diuae Mariae Virginis assumptionibus triumphus*; el 1543, una *Apologia in defensionem uirorum illustrium equestrium, bonorumque ciuuium Valentinarum*; el 1545, *Elegia in mala nostrorum temporum*; el 1546, en dos llibres i en dístics, unes *Epistulae*, i el 1550 va publicar un *Apologeticon Panegyricon in uitam, laudes et scripta Diui Hieronymi* en dístics elegíacs. Totes les seves obres foren editades a València. Resta inèdita una bona part del contingut del manuscrit *Panthalia*, que reproduïx alguns dels textos esmentats.

Un altre autor que també va poder veure impresa gran part de la seva producció va ser **Cristòfor Calvet d'Estrella**, el qual, a diferència d'Anyes, va publicar sempre a Anvers. La seva obra èpica *De Aphrodisio expugnato* és de 1551, els *Munuscula ad Didacum Espinosam* són de 1569 i el poema èpic panegíric *Ad Ferdinandum Alvarum de Toledo Encomium* és de 1573. Es conservaren manuscrits els llargs poemes *Vaccaeis* i *Circeia*, entre altres, a més de prosa històrica.

No podem deixar de banda **Jaume Falcó** (1522-1594), cavaller de Montesa, humanista, matemàtic i poeta satíric a la manera d'Horaci que es va formar a Itàlia. La major part dels seus versos llatins es troben en els cinc llibres de les *Opera poetica*, on hi ha composicions epigramàtiques i satíriques diverses sobre temes diferents, com ara el saqueig de Roma. Al seu tractat *De quadratura circuli*, publicat a València l'any 1587, va incloure un poema sobre aquest argument matemàtic en dímetres iàmbics molt ben fets tècnicament.

Antoni Brenac, en canvi, no va tenir la sort de veure publicat en vida el seu extens poema èpic de 1.667 hexàmetres, *Saxia*, sobre la muntanya de Montserrat. Brenac hi descriu el lloc, explica les llegendes que envolten la munta-

nya i finalment narra la construcció del monestir. No va ser fins a la fi del segle XIX que el canonge Jaume Collell va publicar l'obra en una antologia de poemes llatins dels segles XVI i XVII relacionats amb Montserrat.

També hem d'incloure en aquest apartat el valencià Joan de Gelida (1489-1556), que va exercir de professor a París, i l'historiador barceloní Francesc Calça, autor d'un bon nombre de poemes preliminars. També mencionarem l'hel·lenista Miquel Jeroni Ledesma, Francesc Dassió, Joan Lluís Vileta, Francesc Torner, el gironí Antic Roca i el franciscà mallorquí Joan Jubí. Cal recordar també **Jeroni Campan** o Campos d'Ontinent, professor a València, predicador de l'armada a Flandes, que va escriure epigrames morals amb una punta d'ironia, que l'acosten a Thomas More, en qui s'inspira en un dels seus poemes, correctes però mediocres. Algunes de les seves obres van acabar a l'*índex* de llibres prohibits.

Destaquem, però, la figura i l'obra de dos autors, Joan Àngel González i Martí Ivarra, que per la qualitat de la seva producció poètica mereixen un lloc destacat dins de la poesia cincentista.

Martí Ivarra, a més de poeta, comentà i edità *De puerorum moribus disticha*, de Michele Verino, l'any 1512. L'any següent escriví un *De prosodia*, un tractat gramatical sobre l'accentuació, i edità i comentà també les *Introductiones latinae* de Nebrija l'any 1516. A més, prologà les històries de Pere Tomic.

En el *De prosodia* Ivarra exposa la seva idea sobre la poètica a través de Quintilià i de les teories platòniques sobre la inspiració poètica del *Ió* i el *Fedre*, segons que ha estudiat Joan Salvadó (1997). Sembla que la teoria d'Ivarra s'acosta a les tesis defensades per Coluccio Salutati i pel neoplatonisme florentí de l'escola de Marsilio Ficino. Això és una novetat en la història de l'humanisme català, més influenciat per l'humanisme napolità primer i per l'humanisme romà després.

La **poesia** d'Ivarra esdevé un dels conjunts més importants de la península Ibèrica. Ivarra va veure publicades la totalitat de les seves obres, la majoria a Barcelona. Ja l'any 1511 Ivarra va publicar *Orationes 15 quae crustula inscribuntur et ad reges epigrammata et sapphica ad Marquetum*, és a dir, discursos i disputes en llatí, un conjunt d'epigrames i una oda sàfica dedicada a un membre de la família Marquet, de la qual era preceptor. En la mateixa edició dels dístics de Verino s'inclou un *Epigrammaton libellus* amb una trentena de composicions poètiques d'Ivarra. L'any 1514 va publicar novament a Barcelona un poema llarg, *Ignigi Mendozae et Isabelae Aragoniae Epithalamion*. S'hi han d'afegir un parell d'obres més: *Ad illustrissimi Infantis Enrici Psitacum Caii et Marcelli Iuarrae Cantabrigi Barcinonum Centuria praetextatorum*, editada l'any 1514, i *Caroleidos*, de 1519, a més d'uns quants poemes preliminars.

Nota

Va néixer a Cantàbria però va treballar a Barcelona de professor a l'Estudi General durant la major part de la seva vida, des dels volts de 1507 fins a 1557, data de la seva mort.

Edició d'Ivarra dels *Disticha* de Michele Verino, realitzada a Barcelona l'any 1512. Se'n conserva un exemplar a la Biblioteca de Catalunya.

Un exemple de la destresa poètica del professor barceloní, que considerava la poesia com un model de saviesa, és el fragment d'una **silva** que tenim a continuació. Ivarra és el primer poeta hispànic que escriu una silva. **De ferrando leone** forma part de l'*Epigrammaton libellus* i segueix el model d'una silva d'Estaci (II, 15) titulada *Leo mansuetus*. Però la silva d'Ivarra, de 131 versos, explica un fet històric pintoresc sobre un lleó, de nom Ferran, que vivia en un pati al peu de la muralla i era l'admiració dels ciutadans de Barcelona. Un dia, però, el lleó es va escapar, va matar el seu guardià i va morir crivellat de fletxes, després de pronunciar un discurs filosòfic i dictar el seu propi epitafi. Aquests en són els darrers versos (112-131):

*"Primus ibi Auenio exanimum spectando sodalem
ingemit inque ferunt missum de lumine telum
figitur et rabido pupugit uitalia regi.
Gnosea mox partho socii dant spicula cornu,
5 donec quinque altum subeunt hastilia pectus.
Infremit et moriens proles generosa leonum
miros humana testatur uoce dolores.
Auferimur, scelus hoc nunquam decreta senatus
committunt, tepidam mox caudae uebere terram
10 incutit ac lachrymans paucis sic deficit heros.
Si quid peccatum est, uictrix natura coegit.
Me regem natura facit, natura coronat
colla, iubae testes cingunt, facinus decuisset
Herculeam clauam, uenia nomen quoque dignum
15 Ferrandi, pendent Theumeso stemmata ab astro.
Viximus, inuisis at non in gloriis hortis
dormiat hic animus, Plutonem quaerat imago.
Haec tandem gelidum decorem monumentam sepulchrum.
Ille ego poenorum Ferrandus fama leonum,
20 quem domina ad Stygios misit Barcino parentes."*

Dues imatges de la vida del lleó Ferran extretes de l'edició de Martí Ivarra de 1512. A la de sobre se'l veu a la lleonera del carrer Ample, al peu de la muralla de Barcelona. A la de baix es veu el lleó com ataca el seu cuidador Miravet.

Joan Àngel González va néixer a València entorn de 1480 i hi va morir l'any 1548. A partir de 1516 va exercir de professor, i va ocupar la càtedra de poesia de la Universitat de València fins a la seva mort. La seva posició privilegiada li permeté actuar decisivament sobre l'humanisme valencià del segle XVI. Així, a les seves classes comentava Virgili i Horaci, ensenyava a fer poesia i, en conseqüència, ell mateix n'escriu, i s'encarregava de les representacions teatrals universitàries, en les quals va posar en escena Plaute i Terenci. Va estar relacionat amb l'aristocràcia valenciana de dues maneres: perquè els va dedicar les seves obres i perquè va exercir de preceptor dels seus fills.

Joan Àngel publica la seva primera obra, *De Roderico Mendozio Zenetano Marchione illustrissimo elegia*, l'any 1523, i continua publicant els anys següents, però la nova publicació que es conserva és de l'any 1525, concretament la segona impressió de *De origine et laudibus poeseos sylua*. Finalment l'any 1540 publica una nova *Sylua*, dedicada a Mencía de Mendoza, vídua del Duc de Nassau. És autor també de poemes preliminars d'obres dels seus amics i col·legues de la universitat valenciana.

Sens dubte, la composició més important de Joan Àngel és la ***De origine et laudibus poeseos sylua***. L'obra s'insereix en la tradició de la silva llatina iniciada per el Poliziano, i al mateix temps en la tradició dels elogis de les lletres; es tracta d'un dels elogis més reeixits de l'humanisme hispànic. Segons ha es-

tudiat Joan F. Alcina (1978), la silva segueix l'esquema tradicional de les poètiques renaixentistes. Així, es pot dividir en tres parts, a més d'una *cohortatio* final (v. 365-376):

- *De origine et dignitate poeseos* (v. 1-76).
- *De officio poetae* (v. 83-280).
- *De poetis* (v. 283-364).

Les **fonts principals** de la silva són en primer lloc Horaci, especialment la seva *Ars poetica*, i després Claudià, Virgili i Ovidi, entre altres autors clàssics. Alcina suposa també una tradició en la línia de Petrarca i Boccaccio, a més de Cristoforo Landino, Bartolommeo della Fonte i Albertino Mussato.

A continuació hi ha els versos 11-26 de la *Sylua*. En aquest fragment Joan Àngel utilitza el recurs de l'*amplificatio* i reelabora els versos 391-399 de l'*Ars poetica* d'Horaci:

"Sic mens insanit, furiunt sic pectora uatum,
 sic Phoebum ex animo uix remouere queunt.
 Orphea sic laudant heroica tempora uatem
 qui cantu mouit saxea corda suo,
 5 qui tygres mulcere lyra, qui uocibus apros,
 qui posset fluuios, qui reuocare feras.
 Hinc sacer Amphyon Thaebanas condidit arces,
 qui blando flexit pectora dura sono.
 Vrbanus faciens homines de agrestibus haec est,
 10 quae dedit in socios foedera certa toros;
 quae sancto agrestes donauit munere terras,
 quae docuit mores Socraticumque sophon,
 quae blando eloquio gentes deterruit olim
 a uictu foedu concubituque uago.
 15 Publica priuatis secreuit, sacra profanis,
 legibus instituens aurea saecla suis."

L'autor valencià domina la composició llatina i fa un bon ús dels recursos de la *imitatio* i la *contaminatio*.

3.2.2. La historiografia: Francesc Tarafa i Francesc Calça

En primer lloc podem afirmar que, d'una manera general, la historiografia humanística del segle XVI rep una clara **influència de l'humanisme italià**, que continua essent en aquest gènere el model que s'ha de seguir, tal com havia succeït al segle anterior.

Abans de començar a parlar pròpiament de la historiografia cincentista, cal remuntar-se als autors que van motivar que els historiadors del segle XVI prenguessin una determinada direcció. Per aquesta raó farem un repàs a la histo-

Il·lustració de l'edició de Joan Àngel González de *De origine et laudibus poeseos*. L'exemplar es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid.

riografia llatina des de la fi del segle XV, i fixarem la nostra atenció en aquelles obres que han exercit alguna influència sobre la historiografia cinccentista catalana.

Les obres de Jeroni Pau, *De fluminibus et montibus Hispaniarum* (acabada ja l'any 1475) i *Barcino*, publicades ambdues l'any 1491, a Roma i a Barcelona respectivament, són, pel seu caràcter innovador i per la seva publicació primerenca, fonamentals per a entendre la historiografia posterior. Encara que s'havien acabat l'any 1448, fins a l'any 1495 no es publiquen a Barcelona les *Històries e conquestes dels excel·lentíssims e cathòlics reys de Aragó e de lurs antecessors los comtes de Barcelona* de Pere Tomic, una obra considerada del tot medievalitzant per Pere Miquel Carbonell i, en conseqüència, per Jeroni Pau.

L'any 1498 es publica a Roma una altra obra de cabdal importància per a la historiografia cinccentista, *Commentaria super opera auctorum diuersorum de antiquitatibus loquentium*, d'Annius de Viterbo, una part dels quals estan dedicats a Hispània: *De primis temporibus et quatuor ac uiginti regibus primis Hispaniae et eius antiquitate*. Aquest mateix any, segons alguns estudiosos, l'any 1503 segons d'altres, apareix a Salamanca l'edició de l'obra de Nebrija *In cosmographiae libros introductorium*.

L'any 1505 Alonso de Proaza publica a València una *Oratio luculenta de laudibus Valentiae*. A Saragossa, l'any 1509 apareixen publicats els textos històrics *De primis Aragoniae regibus et eorum rerum gestarum*, de l'humanista italià establert a la península Ibèrica Luca Marineo Siculo. També Antonio de Nebrija publica el mateix any les seves *Rerum a Ferdinando et Elisabe Hispaniarum felicissimis Regibus gestarum decades duae*.

Haurem d'esperar fins a l'any 1530 per a reprendre la producció historiogràfica a l'àrea lingüística catalana. Aquest any, Francesc Tarafa enllesteix la *Crònica de cavallers cathalans*, que no veurà editada. L'altra gran obra del Marineo, *De rebus Hispaniae memorabilibus*, es publica a Alcalà l'any 1533. L'any 1534 Martí Ivarra reedita a Barcelona les *Històries* de Tomic. El fet que tot un humanista com Ivarra publiqui l'obra medievalitzant de Tomic l'hem de buscar probablement en la inexistència d'una història de Catalunya. Fins més endavant no s'adonaran que sota l'epígraf "Espanya" s'amagava una història de Catalunya en les *Cròniques* de Carbonell. A València, Pere Antoni Beuter publica la *Primera part de la història de València*, l'any 1538. L'any 1539 es publica a Alcalà *De las grandezas y cosas memorables de Spanya*, traducció castellana de l'obra de Marineo Siculo.

L'interès per la historiografia produïda durant el segle anterior es confirma amb la publicació a Granada l'any 1545, per part de Sancho de Nebrija, de l'obra de Joan Margarit *Paralipomenon Hispaniae*, que havia estat redactada i corregida per Margarit fins a la seva mort l'any 1484. El 1546 es publiquen a Barcelona les *Cròniques d'Espanya*, de Pere Miquel Carbonell, escrites entre 1495 i 1513 per rebatre les tesis defensades per Tomic. Tardanament, a la meitat

del segle, es van adonar que calia donar a conèixer unes obres històriques que encara no havien estat superades, tot i que havien estat escrites cinquanta anys abans la de Margarit i trenta la de Carbonell.

El 1546 també apareix a València la versió castellana de Pere Antoni Beuter, *Crónica general de España y especialmente del Reyno de Aragón, Cathaluña y Valencia*. Beuter assaja una història de la Corona d'Aragó, però ho fa en castellà. L'any 1552 Francesc Tarafa acaba el seu *De Hispaniae situ, prouinciis, populis, regionibus, oppidis, fluminibus, dictionarium*, conegut també amb el títol de *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, que el seu autor no veurà editat. En canvi l'any següent, el 1553, es publica a Anvers l'obra també de Tarafa *De origine ac rebus gestis Hispaniae*. Cristòfor Calvet d'Estrella publica la seva *De rebus Indicis*, una crònica del Nou Món, l'any 1555. Calvet va utilitzar la prosa i també l'èpica per a l'elaboració de les seves composicions històriques, tal com hem assenyalat en l'apartat dedicat a la poesia.

Cristòfor Despuig acaba els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* l'any 1557 i no els podrà veure publicats. L'any 1561, el gironí Antic Roca publica un *Onomasticon propiorum nominum*, a Barcelona. L'obra de Tarafa *De origine ac rebus gestis rebus Hispaniae* serà traduïda al castellà per Alonso de Santacruz i publicada sota el títol de *Crónica de España* a Barcelona l'any 1562, el mateix any que Jerónimo Zurita publica els seus *Anales de la Corona de Aragón* a Saragossa. Veiem que s'imposa l'ús de les llengües vulgars per a l'elaboració de textos historiogràfics.

L'any 1563 Rafael Martí de Viciàna publica a València part de la seva *Crònica de València*, que serà completada amb nous llibres en una edició de Barcelona l'any 1566. Lluís Ponç d'Icard és autor del *Libro de las grandezas de Tarragona*, versió castellana d'un text de 1564 del mateix autor publicada a Lleida el 1573. Continua l'elaboració de textos historiogràfics en vulgar amb l'obra de Pere Joan Comes *Llibre de algunes coses assenyalades*, de 1583, sense publicar, la d'Antoni Viladamor *Història General de Catalunya*, de 1585, i la de Francesc Comte *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, acabada l'any 1586 i no publicada.

Només tornarem a trobar el llatí com a mitjà d'expressió en l'obra històrica de Francesc Calça, el qual escriurà la darrera crònica llatina cincentista, *De Cathaloniae liber primus*, que es va publicar a Barcelona l'any 1588. Calça és conscient de la inexistència d'un gran estudi sobre la història de Catalunya en llatí i emprèn el seu ambiciós projecte.

A partir d'aquest moment, Dionís Jeroni Jorba, Joan Binimelis, Onofre Manescal, Pere Gil i els autors del segle següent utilitzaran majoritàriament les llengües vulgars per a la composició de les seves històries, moltes de les quals no s'arribaran a publicar.

Cronista del Nou Món

Calvet va ser nomenat cronista del Nou Món per Felip II l'any 1587, sense haver visitat mai Amèrica.

Retrat de Martí de Viciàna.

La **historiografia del segle XVI** es manté ancorada en la producció quatrecentista pel que fa als continguts, però fa un pas endavant en la qüestió de la llengua. És prou significatiu que s'editin obres escrites al segle anterior, i és prou significatiu que la major part de la producció historiogràfica cincentista s'escriu en català o en castellà, i que fins i tot algunes de les poques obres llatines es tradueixin al castellà.

Hem pres dos autors i dues èpoques per a exemplificar les dues postures de la historiografia cincentista catalana: Francesc Tarafa (1553) i Francesc Calça (1588). Algunes coses canviaran en el pas de l'un a l'altre.

Per a entendre l'evolució de la historiografia catalana del segle XVI hem d'aturar-nos encara en un personatge que ja hem esmentat: **Annius de Viterbo**. En la seva obra Annius reproduïa informacions sobre els orígens mítics d'Hispania suposadament i falsament atribuïdes a Berós, sacerdot caldeu que hauria escrit en grec al segle III abans de Crist, del qual Annius deia haver-ne descobert obres.

Nota

Annius de Viterbo és en realitat el pseudònim de Giovanni Nanni, un frare dominicà originari de la ciutat italiana de Viterbo, protegit del papa Alexandre VI.

En realitat, Annius va ser un gran falsificador, mogut probablement per interessos polítics, potser del mateix Alexandre VI, amb la intenció de complaure i merèixer l'amistat dels Reis Catòlics, als quals havia dedicat l'edició apareguda a Roma, en uns moments en què els panegírics envers la monarquia hispànica estaven molt de moda a la Ciutat Eterna i pretenien de fer un servei per tal d'aproximar posicions entre el papat i la monarquia hispànica.

Francesc Tarafa (circa 1495-1556) va caure de ple en el parany que havia preparat Annius, però no va ser l'únic. Molts dels seus contemporanis, entre ells Beuter, van utilitzar a bastament els textos d'Annius. Alguns, però, van aixecar de seguida les seves veus discordants i crítiques envers les invencions d'Annius. Entre aquests trobem Joan Lluís Vives i Francesc Calça (circa 1518-1603).

La reutilització d'Annius es fa evident tant en el *Dictionarium geographiae uniuersalis hispaniae* com en el *De origine ac rebus gestis Regum Hispaniae* de Tarafa. La primera de les obres té interès lingüístic perquè ens permet conèixer millor l'etimologia de molts topònims, al costat d'una sèrie de dades d'un indubtable interès històric, antropològic, etnogràfic i geogràfic. El *De origine* està estructurat com un recull de biografies de tots els reis hispànics, distribuïdes cronològicament des dels orígens mítics fins a l'època contemporània de l'autor, sobre la font d'Annius.

En tots dos casos, es tracta d'**obres descriptives**, que tenen com a àmbit d'acció Hispania, i que no es fan cap plantejament crític de la bibliografia existent. Tarafa degué creure que la proximitat i la influència d'Annius a la cort del segon papa Borja eren un aval suficient per a justificar la seva rigorositat històrica.

Francesc Calça, en canvi, en el seu *De Catalonia liber primus* prescindeix de la font que li ofería Annius, més ben dit, la posa al costat dels autors i de les obres que han de ser desautoritzats. Al mateix temps, Calça pretén escriure una obra definitiva d'història de Catalunya. L'àmbit territorial ja ha canviat. Calça es proposa aclarir algunes de les tradicions més arrelades en la història del país, es qüestiona el passat llegendari i posa objeccions a molts dels autors que ens han transmès tantes tradicions inversemblants, i fa un ús selectiu de la bibliografia: alguna la ignora significativament, una altra la critica aferrissadament, una altra la segueix i en justifica l'elecció. Empra, doncs, un mètode crític respecte del que ja s'ha publicat anteriorment.

La tria de fonts de Tarafa és diversa i contradictòria. En primer lloc utilitza Jeroni Pau, després Joan Margarit, Antonio de Nebrija, Luca Marineo Siculo i sobretot la gran novetat: Annius de Viterbo. Altres noms que es poden considerar fonts directes o indirectes de Tarafa són Lorenzo Valla, Boccaccio, Giovanni Pontano, Marco Antonio Sabellico i Ricardo Bartholinus.

Tarafa, però, ha restat ancorat al segle XV. Ha fet bé la feina compilatòria, però no era això el que s'esperava d'un humanista del segle XVI. Probablement és la mateixa influència de Jeroni Pau la que motivà Tarafa a cercar models italians per a les seves obres. Pau, però, com farà Calça més endavant, encerta en la tria de fonts i no es deixa enlluernar fàcilment. Tarafa s'emmiralla en Pau, però només externament, no va saber sobrepassar el model, només el va imitar i en alguns casos el va completar, sense fer aportacions modernes i sense fer ús d'aquell esperit crític, lúcid i discernidor que vèiem en l'obra de Pau.

La llista de citacions i de textos que Calça ofereix és àmplia: Lorenzo Valla, Flavio Biondo, Marc Antoni Sabèl·lic, Rafael Maffei Volaterranus, Pere Tomic, Alfons el Savi, Robert Senal i molts altres, al costat dels autors clàssics. Però sobretot cal assenyalar l'**esperit crític** amb què Calça s'enfronta a les fonts. Hi trobem la mateixa vehemència enfront de les *Històries* de Tomic que ja vèiem en Carbonell, però, a diferència d'aquest, Calça no intenta desacreditar l'obra de l'historiador, sinó que intenta comprendre la naturalesa dels seus múltiples errors, que atribueix a la tradició, i al mateix temps es proposa d'esmenar-lo amb l'autoritat d'autors de reconegut prestigi.

3.2.3. Antoni Agustín, antiquari

Erudit, antiquari i també poeta, Antoni Agustín Albanell és un dels autors més importants del segle XVI. És representant de l'humanisme del *cinquecento* influenciat per l'humanisme italià. Antoni Agustín, tot i que va néixer a Saragossa l'any 1517, procedia, per part de pare, d'una família de notaris i juristes de Fraga vinculada a Lleida des de mitjan segle XV i que més endavant es va estendre cap a Saragossa; per part materna la família procedia de Barcelona.

Va doctorar-se en ambdós drets a Bolonya l'any 1541, però abans havia passat per les universitats d'Alcalá, Salamanca i Pàdua. Nomenat auditor de la Rota, va viure a Roma des de 1544. Posteriorment va ser enviat com a legat pontifici primer a Anglaterra i després a Alemanya. L'any 1561 va ser nomenat bisbe de Lleida i el 1577 ho va ser de Tarragona, on va morir l'any 1586. Com a dada significativa de la seva vida esmentarem el fet que l'any 1573 li van concedir el títol de ciutadà romà.

Antoni Agustín era un savi en moltes matèries: filologia clàssica, història antiga, paleografia, numismàtica, heràldica, litúrgia, dret civil i eclesiàstic. Va escriure en llatí, italià i castellà. Diu Joan F. Alcina (1990) que Antoni Agustín "el que intenta és transformar la seva realitat a partir del coneixement de l'Antiguitat". Agustín cultivà la poesia llatina i va ser un acèrrim col·leccionista d'antiguitats.

A través del cercle d'amics d'Antoni Agustín, hom pot fer-se una idea clara del **caràcter de l'humanisme cincentista català**. Durant els gairebé trenta anys que va viure a Itàlia, Agustín es va relacionar amb molts humanistes europeus i sembla que només amb dos personatges catalans, Miquel Mai, vicecanceller, i Mateu Pasqual, humanista. Mantingué una gran amistat amb l'historiador Jerónimo Zurita, i més tard es va relacionar amb el canonista mallorquí Miquel Tomàs de Taixequet. Va tenir també molts amics erasmistes.

Agustín va corregir i supervisar la traducció al castellà de l'obra del seu amic Lluís Ponç d'Icard *Llibre de les grandeses de Tarragona*. També va relacionar-se amb el valencià Miquel Ferrer, professor de medicina i humanitats a la Universitat de Lleida, el qual li escriví una llarga carta en llatí sobre la formació humanística dels deixebles lleidatans. Col·laborador d'Agustín va ser el valencià Pere Joan Nunyes, professor d'humanitats i hel·lenista, el qual havia hagut de "marxar de la Universitat de València degut a l'esperit contrareformista que hi imperava i que ofegava tota mena d'humanisme crític i lliure", segons explica Eulàlia Duran (1990).

Retrat d'Antoni Agustín, d'una edició romana de 1592, conservada a la Biblioteca de Catalunya.

Els amics dels últims anys d'Agustín són el bisbe de Vic i humanista valencià Joan Baptista Cardona, Pere Galès, professor de filosofia a Ginebra i a diverses ciutats de França, i Andreas Schott, flamenc, professor de grec de les universitats de Toledo i Saragossa, i autor posteriorment de les conegudes compilacions de textos historiogràfics.

Com a conseqüència de tantes amistats, l'**epistolari** d'Agustín és un dels més rics del Renaixement, amb corresponals de tots els països: els papes Gregori XIII, Pius V i Pau III; els escriptors Juan Ginés de Sepúlveda, Jerónimo Zurita, Fulvio Orsini, Rodrigo Zapata, Pedro Chacón, Benito Arias Montano, Joan Baptista Pérez, Juan Bautista Villalobos, Pedro Ruiz de Moros, Francisco Ximénez de Urrea, Jean Matal, Latino Latinio, Lelio Torelli, i molts altres.

Agustín va editar obres d'autors llatins de l'època clàssica com el *De lingua latina* de Varró a Roma el 1557, o el *De uerborum significatione* de Verri Flac i Pompeu Fest també a Roma el 1560, entre altres. A Tarragona, l'any 1579, Felip Mei li va publicar la voluminosa obra de gran interès filològic *De nominibus propriis Tou Pandectou florentini*. Va publicar a Roma *De legibus et senatus consultis* l'any 1583.

Va ser un any després de la seva mort el 1587 que es van publicar els seus **diàlegs**:

- 1) *Dialogorum libri duo de emendatione Gratiani*, que tracta de les fonts del dret canònic.
- 2) *Dialogo de las medallas, inscripciones y otras antigüedades*, que conté descripcions de monedes, inscripcions i restes monumentals romanes procedents d'Itàlia, França, Espanya i el nord d'Àfrica.
- 3) Fins al 1734 no va veure la llum el tercer dels diàlegs, *Diálogos de las armas y linages de la nobleza de España*, sobre heràldica.

Acèrrim ciceronià, l'estil de les seves obres llatines i de la seva correspondència extensíssima és fidel al **model de Ciceró**, tant pel que fa a la construcció dels períodes com a les nombroses expressions ciceronianes que utilitza. És coneguda la polèmica que va mantenir amb Zurita pel seu tacitisme i per ser anticiceronià.

3.2.4. Frederic Furió Ceriol i la retòrica

Entre els autors que es van dedicar a la gramàtica i a la retòrica al segle XVI hem de mencionar **Francesc Dassió**, catedràtic de gramàtica a la Universitat de València des de 1548. A les seves classes tenia com a manual un resum del

De copia uerborum d'Erasmus. L'any 1536 va publicar un *Colloquium cui titulus Paedapechtia*, també va escriure *De scientiarum laude oratio*, publicada a València el 1547, i altres opuscles en els quals elogia les ciències i les lletres.

Frederic Furió Ceriol va néixer a València l'any 1525 i va morir a Valladolid l'any 1592. El 1546 va marxar a estudiar probablement a París, on va romandre aproximadament fins al 1551, any de la declaració de guerra entre Espanya i França, la qual cosa l'obliga, a ell i a tots els estudiants espanyols de París, a continuar els seus estudis a Lovaina. A Lovaina acaba (1553) i publica (1554) la seva primera obra, *Institutionum Rhetoricarum libri tres*, que dedica a Jordi d'Àustria, bisbe de Lieja i oncle de Carles V. Furió considera que totes les arts depenen de la retòrica.

Divideix la seva **obra** en els llibres següents:

- a) En el primer tracta de l'**elocutio**.
- b) En el segon, de la **dispositio**.
- c) En el tercer, de l'**exercitatio**, que per Furió és "*ultima Rhetoricaepars et omnium nobilissima maxime ad eloquentiam necessaria*".

Mentre treballa a la cort del futur Felip II, Furió prepara l'edició d'un diàleg extens que és la transcripció d'una disputa real que va mantenir amb Giovanni da Bologna, **Bononia, siue de libris sacris in uernaculam linguam conuertendis**, que es publica a Basilea l'any 1556. L'obra és una controvèrsia protagonitzada per Furió i per Bologna sobre la necessitat o no de traduir la Bíblia a les llengües vulgars. Es tracta d'un diàleg que s'emmarca en el grup dels que ofereixen una visió crítica de la seva realitat contemporània amb l'ànim de reformar-ne alguns aspectes. Furió hi defensa la tesi favorable a les traduccions, enfront de Bologna, contrari a qualsevol innovació.

Sense entrar a fons en el contingut religiós de l'obra, ens fixarem en un aspecte bàsic, el que tracta de la **possibilitat de traduir** d'una manera adequada:

- 1) **Bononia** creia que era totalment impossible i feia tres consideracions.
 - a) Les llengües d'origen, és a dir, l'hebreu, el grec i el llatí, són intraduïbles.
 - b) La llengua d'arribada és insuficient per tres raons: la seva pobresa, les variacions dialectals (i posava els exemples de l'italià i del català) i la seva permanent mutabilitat històrica.

c) No hi ha un traductor que conegui prou bé les tres llengües d'origen i la llengua de destinació.

2) **Furió** defensava la postura contrària i refutava un per un tots els punts assenyalats per Bononia:

a) L'Església té traduccions canòniques en grec i en llatí de l'hebreu, i reconeix també les del grec al llatí, i les universitats han reconegut la fidelitat de les traduccions dels clàssics *in uulgares linguas*.

b) Reconèixer la predicació és reconèixer el principi de traducció, si un mot té sentit es pot expressar en qualsevol llengua; les diferències dialectals no impedeixen la comprensió i les traduccions s'actualitzaran quan convingui.

c) Els especialistes en les tres llengües són nombrosos.

El mateix any de 1559, en què Felip II iniciarà el seu regnat, Furió publica a Anvers la seva darrera obra, *Concejo y consejeros del príncipe*, en la qual dóna suport a les tesis de Maquiavel sobre l'educació del príncep.

El tractat, en la més pura tradició dels regiments de prínceps del segle anterior, va obtenir un gran èxit, com demostren les nombroses traduccions que ben aviat se'n van fer: dues versions a l'italià, publicades a Venècia l'any 1560, al llatí a Basilea l'any 1563 i quatre més fins al 1643, a l'anglès a Londres el 1570, i al polonès a Cracòvia el 1597.

L'obra, dedicada al monarca espanyol, és només una part petita d'un tractat voluminós en cinc llibres que Furió pensava escriure sota el títol d'*Institución del Príncipe*.

Precisament *El príncep* de Maquiavel s'inclou aquest mateix any en l'*Index* espanyol i romà d'obres prohibides per la Inquisició. Furió va ser empresonat, però va aconseguir de ser alliberat al cap de pocs mesos. Va compondre poemes preliminars per a cadascuna de les seves obres, tant les llatines com la castellana.

Assenyalarem finalment, entre altres autors, l'hel·lenista **Pere Joan Nunyes** (1522-1602), professor de retòrica primer a València i després a Barcelona, criat per la ciutat per elevar el nivell de l'Estudi General. Va escriure uns comentaris a la *Poètica* d'Aristòtil i unes *Institutionum rhetoricarum libri quinque*, que es van publicar a Barcelona l'any 1574. El seu deixeble Antoni Jolís també va ser catedràtic de gramàtica de Barcelona.

Portada de l'edició de l'*Index* d'autors i d'obres prohibits per l'Església catòlica, de 1557.

3.2.5. La universalitat de Joan Lluís Vives

Hem deixat per al final una figura com la de Joan Lluís Vives, que personifica la **culminació de l'humanisme** no ja català, sinó europeu i universal. Vives seria mereixedor d'un manual, que s'afegiria com una gota d'aigua al mar immens de bibliografia que la seva figura i la seva obra han suscitat al llarg dels segles. Emprendre, doncs, l'estudi de Vives és una tasca ingent i que sobrepassa amb escreix els límits d'aquest mòdul. El pare Miquel Batllori ens corrobora aquesta afirmació amb unes paraules que va escriure a Roma l'any 1982 a propòsit de Joan Lluís Vives:

"Al meu entendre, Vives no pertany ni a l'Humanisme estrictament valencià, ni al catalanoaragonès, ni a l'espanyol, sinó al Renaixement europeu, sense que això vedi d'anomenar-lo el més gran humanista valencià ni el més alt humanista hispànic.

Àdhuc si els hagués coneguts, em penso que Joan-Lluís Vives no s'hauria mai reconegut ni un continuador ni tan sols un superador d'una llarga sèrie d'humanistes provinents de la ciutat i del regne de València que escrivien sia en llatí sia en una llengua vulgar que precisament el Renaixement polític inicial començà d'anomenar valenciana. Però és un fet històric que Vives, a València, venia precedit de tota una sèrie de personatges, eclesiàstics i laics, que d'una manera o d'una altra havien rebut qualche influx de l'Humanisme italià."

M. Batllori (1983, pàg. 90).

En l'obra de Vives, doncs, conflueixen les dues influències que hem intentat analitzar fins ara: **l'humanisme italià** i **l'humanisme nord-europeu**. I l'obra de Vives s'eleva molt per damunt de la dels altres autors dels segles XV i XVI. Però, probablement, sense tota la *caterua* de savis, erudits, especialistes, filòlegs i humanistes de segona fila que el van precedir, no s'hauria pogut donar mai una individualitat tan universal, tan innovadora en el món de les idees com Joan Lluís Vives.

Abans d'introduir-nos en el món de Vives, repassarem molt breument alguns autors que es van dedicar a l'estudi de la filosofia i la teologia. Amb això no voldríem pas significar que considerem Vives només un filòsof. Però sí que és cert que, de tots els apartats en què hem dividit el segle XVI català, és en el calaix dedicat a Vives on podem esmentar els autors que esmentem ara, perquè una part important de l'obra de Vives es dedica a l'estudi de la filosofia i als temes religiosos, amb el benentès que sempre s'hi endinsa sota l'òptica de l'humanista.

Així, hem d'esmentar el gironí **Antic Roca** i les seves *In Aristotelis posteriorum Analysin praelectiones*, publicades a Barcelona el 1570. Cal mencionar també l'abat de Vilabertran, **Cosme Damià Hortolà** (Perpinyà 1493-Vilabertran 1568), teòleg, catedràtic de filosofia i de teologia de la Universitat de Barcelona, de la qual fou rector i restaurador, autor d'una *In canticum canticorum Solomonis explanatio*, publicada a Barcelona l'any 1583. No podem ometre **Pere Joan Oliver**, erasmista i corresponsal d'Erasme i Alfonso de Valdés. Anotem la figura de **Joan Perpinyà** (1530-1566), oriünd d'Elx, orador ciceronià, teòleg

i poeta, que va viure a Portugal, França i Itàlia. Ressaltem el nom de **Rafael Mambra**, humanista vigatà que va exercir de professor a París des del 1534 fins al 1538, any de la seva integració al claustre de professors de la Universitat de Barcelona, on va ensenyar filosofia moral. La seva obra *De dialectica siue rationali philosophiae*, publicada el 1540, recull les lliçons dels cursos 1538-1540.

Joan Lluís Vives (València 1492/1493-Bruges 1540) provenia d'una família de comerciants judeoconvertos, que van ser perseguits per la Inquisició, fins al punt que el seu pare va ser condemnat a la foguera l'any 1524 i la seva mare, morta l'any 1509, desenterrada i cremada també, pocs anys després de la condemna paterna.

Durant els primers anys Vives va viure a València, una ciutat que tenia Estudi General, on ensenyava l'humanista Joan Parteni Tovar, format a Siena, que va ocupar la càtedra de poesia i retòrica des de la creació de la Universitat fins al 1514, i que probablement va conèixer Vives. Qui sí que va tenir de professor va ser Daniel Sisó, autor d'un recull d'elegàncies llatines.

Retrat de Joan Lluís Vives.

L'any de la mort de la seva mare va ser enviat a ampliar els seus estudis de lletres a París, on va viure des del 1509 fins al 1514, any en què va publicar les seves primeres obres sobre temes piadosos. Els ensenyaments de filosofia que va rebre restaven ancorats encara en l'escolàstica medieval. No va tornar a València, sinó que el 1514 es dirigí a Bruges per fer de preceptor dels fills d'una família de judeoconvertos valencians, els Valldaura. Més tard es va casar amb una de les filles, Margarida Valldaura.

Probablement per mitjà d'Erasme, Vives va ser nomenat preceptor de Guillem de Croy i va traslladar-se a Lovaina amb ell l'any 1517, on Vives s'enfronta amb els teòlegs i juristes medievalitzants, s'arreglera a les files d'Erasme i col·labora en la fundació del Col·legi Trilingüe. Li proposen d'ocupar la càtedra que la mort de Nebrija havia deixat vacant a Alcalà, però els problemes de la seva família amb la Inquisició el fan restar allunyat de la península Ibèrica. Finalment és contractat com a lector al Corpus Christi College d'Oxford. La seva estada a Anglaterra li va proporcionar l'amistat de Thomas More i el va introduir a la cort i als cercles humanístics anglesos. Hi va ser del 1523 al 1528, any en què va perdre el suport de la monarquia anglesa, a causa del canvi de política en detriment de Carles V i a favor de Francesc I. Vives s'instal·la definitivament a Bruges, on mor el 1540.

L'obra de Vives és la d'un humanista preocupat pels problemes que afecten la societat del moment que li toca viure. Des de les primeres obres de caràcter religiós de París, Vives evoluciona i escriu la *Fabula de homine*, publicada a Lovaina l'any 1518, que acompanyava una *Praelectio in Georgica*, plenament influïda per l'humanisme italià i més concretament per l'obra de Pico della Mirandola. La influència dels *studia humanitatis* no el deixarà en les obres que escriu contra els teòlegs medievalitzants o en els comentaris als autors clàssics. És el cas d'obres com *In pseudodialecticos* o *Aedes legum*, i els *Commentaria* al *De ciuitate Dei* d'Agustí.

L'estada a Anglaterra assenyala un punt d'inflexió en la trajectòria de Vives. Ara l'ètica, la filosofia moral i la política són els seus interessos primordials. Escriu obres com *De institutione foeminae christianae*, *Introductio ad sapientiam*, *Satellitium animi*, *De subuentione pauperum*, *De pacificatione*. És al final de la seva vida que Vives torna als seus inicis i recupera els temes estrictament filològics en obres d'influència posterior tan reconeguda com *De disciplinis*, publicada el 1531; *De ratione dicendi*, de 1532; també *De conscribendis epistolis*, de 1536, i finalment el *Linguae latinae exercitatio*, de 1538.

Vives és un humanista que s'interessa per la retòrica, la literatura clàssica i les llengües antigues; en definitiva, per la filologia, o el que és el mateix, pels *studia humanitatis*, perquè considera que és a través d'aquests instruments que es pot modernitzar la societat, que es pot recuperar una independència de pensament i que es poden superar les estructures medievals. A partir d'aquesta concepció del món, Vives intenta actuar sobre la societat amb les armes que li atorga la seva cultura humanística i amb l'educació dels joves.

Sota aquesta perspectiva s'han d'entendre les seves reflexions sobre l'ànima, la seva cristianització de Virgili, les seves epístoles introspectives, la seva veneració per la filosofia -capaç de perfeccionar els homes i conduir-los a una vida feliç-, el seu elogi i la seva defensa de les lleis, la seva preocupació pel benestar social, per la pau entre els homes, per la dignitat humana, la seva aportació i bona predisposició als avenços científics, la seva contribució a la divulgació de la religió, i sobretot la gran quantitat d'esforços que va dedicar a intentar reformar escoles i universitats, a exaltar el valor de l'educació en la societat, a exposar el seu ideari sobre l'educació de la dona, de l'home, dels nens i dels joves.

Portada de l'obra de Joan Lluís Vives *De subuentione pauperum*, publicada a Lió l'any 1532. L'exemplar es conserva a la Biblioteca Universitària de Barcelona.

El somni de l'humanisme de Vives va haver de lluitar durant tots els seus anys de vida contra la intolerància i contra la ignorància. Però va aconseguir elevar la seva obra *ad sidera*, tal com havia desitjat Horaci, i la seva figura es destaca justament i amb mèrits més que suficients per sobre de l'humanisme europeu.

El professor Josef IJsewijn, en el seu discurs d'investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat de València, *Vives: acerca de la educación y la erudición*, pronunciat el novembre de 1992 dins dels actes de l'any Vives, afirma que tot el que ens diu Vives en les seves obres:

"Puede atraernos todavía sin sonar obsoleto ni anticuado, demuestra que pertenece a esa categoría limitada de escritores que trascienden a su propia época. Veía más allá del mundo en el cual vivía, como sus amigos Erasmo y Moro."

Amb aquests mots d'un dels estudiosos més grans de la literatura humanística posem punt final a aquest mòdul sobre humanisme i Renaixement.

Resum

En un mòdul que intenta fer un repàs a la **llengua** i la **cultura llatines** d'uns segles tan complexos, tan atapeïts d'esdeveniments, tan cabdals per a la història del pensament i de la societat occidental, perquè es va produir el pas del món medieval al món modern, fer un resum de poques línies resulta una tasca impossible.

Però podem recordar que el fil d'Ariadna que ens ha ajudat a sortir d'aquest laberint quasi inextricable que coneixem per l'època del Renaixement ha estat l'**humanisme**, el moviment que per mà dels autors clàssics i per mitjà de la filologia intenta renovar el món.

Hem dedicat una bona part de l'espai que teníem destinat a aquest mòdul a explicar en què consisteix l'humanisme, però també ens hem passejat per l'**Europa renaixentista**, sense fronteres gràcies a la llengua llatina, acompanyats d'uns homes que basaven el seu treball diari en l'art de la paraula, en el tracte continuat amb els textos clàssics i a millorar la societat mitjançant la paraula escrita pels antics.

Bibliografia

Bibliografia bàsica

Alcina, J.F. (1995). *Repertorio de la poesía latina del Renacimiento en España*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Duran, E.; Solervicens, J. (ed.) (1991). *Renaixement a la carta*. Vic: Eumo Editorial / Universitat de Barcelona.

Garin, E. (1986). *El Renacimiento italiano*. Barcelona: Ariel.

Rico, F. (1993). *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*. Madrid: Alianza Universidad.

Rubió Balaguer, J. (1990). *Renaixement i humanisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Vilallonga, M. (1993). *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Referències bibliogràfiques

Alcina, J.F. (1978). *Juan Àngel González y la Sylva de laudibus poeseos (1525)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

Alcina, J.F. (1986). "Petarquismo latino en España II. Hernán Ruíz de Villegas y la imitación de Marulo". *Nova Tellus*. (núm. 4, pàg. 43-61).

Alcina, J.F. (1990). "Entorn a les idees literàries d'Antoni Agustín". *Jornades d'Història "Antoni Agustín" (1517-1586) i el seu temps* (pàg. 35-40). Barcelona: PPU.

Batllori, M. (1983). *Orientacions i recerques*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Batllori, M. (1995). *De l'humanisme i del Renaixement*. València: Tres i Quatre.

Cantimori, D. (1984). *Humanismo y religiones en el Renacimiento*. Barcelona: Ediciones Península.

Cobos, A. (1995). *Joan Ramon Ferrer: De sui natura (1475). Aproximació biogràfica, edició crítica, estudi i traducció* (treball de recerca inèdit). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat.

D'Amico, J.F. (1983). *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of the Reformation*. Baltimore i Londres: The Johns Hopkins University Press.

Duran, E. (1990). "Antoni Agustí i els cercles humanístics catalans". *Jornades d'Història "Antoni Agustín" (1517-1586) i el seu temps* (pàg. 261-274). Barcelona: PPU.

Polanco, Ll.B. (1995). *El Liber Elegantiorum de Joan Esteve. Edició crítica i estudi* (tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València, Departament de Filologia catalana.

Rico, F. (ed.) (1980). *Historia y crítica de la literatura española*. Vol. 2: *Siglos de Oro: Renacimiento*. Barcelona: Crítica.

Salvadó Recasens, J. (1997). *Homenatge a Miquel Dolç* (pàg. 504-511). Palma de Mallorca: Conselleria de Educació, Cultura i Esports del Govern Balear.

Tate, R.B. (1995). *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*. Barcelona: Curial.

Van Tieghem, P. (1996). *La littérature latine de la Renaissance. Étude d'histoire littéraire européenne*. Ginebra: Slatkine Reprints.

